

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

AYTƏN ELŞAD QIZI ALLAHVERDİYEVƏ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ÜFÜQİ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİ

BAKI – 2015

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 12 iyun 2015-ci il
tarixli qərarı ilə (protokol №6) çap olunur**

Elmi redaktor: **Ağamusa Axundov**
Akademik

Rəyçilər: **Azad Məmmədov**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Zemfira Əliyeva
Filologiya elmləri doktoru

Aytən Elşad qızı Allahverdiyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri. Bakı, “Nafta-press” nəşriyyatı, 2015, 188 s.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında hərəkət feilləri və onun bir hissəsini təşkil edən üfüqi hərəkət feilləri leksik-semantik və qrammatik aspektdən kompleks şəkildə araşdırılır.

Kitabda hər iki dilin üfüqi hərəkət feillərinin leksik-semantik yarımqrupları təsnif olunur və onların əmələ gətirdiyi feili birləşmələrin strukturu müəyyənləşdirilir.

Monoqrafiya ixtisası ingilis və Azərbaycan dilləri olan bakalavr, magistr və doktorantlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000-1
A ————— qrifli nəşr
071-2015

© **A.Allahverdiyeva, 2015**

GİRİŞ

İngilis və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik sistemlərinin müqayisəli tədqiqi hazırda böyük aktualıq kəsb edir. Bu dillərin materialları əsasında üfüqi hərəkət bildirən feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, onların qrammatik-kateqorial əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi hər iki dildə ortaq və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir ki, bunun da nəzəri və praktik əhəmiyyəti böyükdür. Tədqiqat prosesində əldə olunan elmi-nəzəri nəticələr tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynamaqla hər bir qarşılaşdırılan dilin spesifik xüsusiyyətlərinə daha dərinləndirən nüfuz etməyə, müxtəlif tipoloji quruluşa malik olan dillərdə ümumi, universal və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılmasına yaxından kömək edir. Bu, eyni zamanda, hər hansı xarici dillə müqayisə zamanı ana dilindəki bir çox linqvistik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində də xüsusi rol ilə seçilir və mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Dillərin bu şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi həm də təcrübi əhəmiyyəti ilə səciyyələnmə bilər.

Bu baxımdan son dövrlərdə dilin ayrı-ayrı səviyyələri müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tədqiqata cəlb olunur ki, belə sahələrdən biri də dilin leksik-semantik səviyyəsidir. Ona görə də dilin lüğət tərkibində xüsusi, həm də əhəmiyyətli bir hissəni təşkil edən üfüqi hərəkət feillərinin müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında semantik-qrammatik təhlilə cəlb edilməsi zərurəti meydana gəlmiş və mövzunun yazılmasına ehtiyac duyulmuşdur.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində

feillərin leksik-semantik qrupları, eyni zamanda feillərin ayrı-ayrı qrammatik xüsusiyyətləri haqqında xeyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin ayrıca leksik-semantik qrup təşkil edən üfüqi hərəkət feilləri haqqında xüsusi tədqiqat işi mövcud deyildir. Nəticədə isə bu feillərin əsas semantik və qrammatik xüsusiyyətləri aşkarlanmamış və tədqiq edilməmişdir.

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, «Semantika qohum və qohum olmayan dilləri tipoloji-müqayisə yolu ilə tədqiq etməkdə mühüm rol oynaya bilər... Feillərin semantik baxımdan tədqiqi isə dilçiliyin bir çox mühüm problemlərinin həll olunmasına işıq sala bilər».¹ Buna əsaslanaraq demək olar ki, belə bir mövzunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsi həm bu sahədəki boşluğu doldurmaq zərurəti ilə bağlıdır. Mövzu müxtəlif sistemli dillərin tarixi inkişafını və müasir vəziyyətini aydın təsvir etməkdə əhəmiyyət kəsb etmə baxımından da aktuallığı diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat zamanı müxtəlif sistemli dillərdə feillərin leksik-semantik təsnifatı ilə bağlı aparılan araşdırmalarda irəli sürülən fikir və mülahizələr xronoloji ardıcılıqla izlənməsi və onların ümumiləşdirilməsinə, hərəkət feilləri, eləcə də üfüqi hərəkət feillərinin sistemli şəkildə araşdırılmasına, həmin sistemin əsas semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə səy göstərilməklə tutuşdurulan hər iki dildə üfüqi hərəkət feillərinin struktur tiplərinin müəyyənləşdirilməsinə və bu struktur tiplərinin əmələgəlmə xüsusiyyətlərinin, onların səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxarılmasına nail olunmuşdur.

Üfüqi hərəkət feillərinin əsas üslubi-funksional

¹ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, ЭЛМ, 1998, с.3.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

xüsusiyyətlərini müqayisəli fonda təhlil etmək, onların qrammatik-sintaktik mövqeyini dəqiqləşdirmək, işlənmə məqamları və qrammatik-kateqorial əlamətlərini ümumiləşdirib səciyyəvi sintaktik konstruksiyalarını təqdim etməklə monoqrafiyada mövzunun tam açılmasına, dəqiq təhlil və tədqiqinə cəhd göstərilmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan üfüqi hərəkət feillərinin müqayisəli təhlili həmin dillərdə feillərin, o cümlədən üfüqi hərəkət feillərinin tipoloji müqayisə yolu ilə öyrənilməsinə, onların qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsinə və habelə bu tipli feillərin funksional xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına da yaxından kömək edə bilər. Ona görə də tədqiqatın elmi nəticələrindən bu dillərin orta və ali məktəblərdə tədrisi işində, leksikologiya təliminin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasında, tipoloji leksik əsərlərin hazırlanmasında və bu dillərdən qarşılıqlı şəkildə tərcümə prosesində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
FEİLİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİNİN
TƏDQIQI TARİXİ**

Dil vahidlərinin əksəriyyətinin müəyyən əlamətlərə və spesifik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması, onların hər bir qrupuna aid olan səciyyəvi cəhətlərin müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması dilin leksik sisteminin tam və əhatəli şəkildə təsvir olunmasına yaxından kömək edən amillərdəndir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi və funksiyası ilə seçilən feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması, onların sistemləşdirilərək ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi həmişə mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki feillərin bu xüsusiyyətlərinin araşdırılıb təhlil edilməsi bir çox dilçilik məsələlərinin izahına və feillərin bütöv şəkildə təsvir olunmasına yaxından kömək edə bilər. Ona görə də istər ümumi, istərsə də ingilis və Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı xeyli sayda araşdırmalar aparılmış, feillərin müxtəlif sayda leksik-semantik qrupları müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar və məsələnin tədqiqi tarixinin xronoloji ardıcılıqla izlənməsi feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması və onun mahiyyəti haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verərdi.

İngilis dilçiliyində feillərin leksik-semantik qruplara bölünməsi məsələsi

İngilis dilinin lüğət tərkibində feil özünün həm forma, həm də məzmun zənginliyinə, müxtəlifliyinə və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə digər nitq hissələri arasında aparıcı yer tutur.

Xəbər vəzifəsində çıxış edən feil bütöv söyləmə həyat və can verir. Belə ki, feil konstruksiyaları ismi söz birləşmələrinə və cümlələrinə həlledici təsir göstərir.¹

Sözsüz ki, hər bir dilin, eləcə də ingilis dilinin leksik-semantik sisteminin tədqiqi bir sıra leksikoloji problemlərin həllini tələb edir.

N.N.Veçer «Feillərin leksik-semantik qruplarının tədqiqi» əsərində feilin semantik əlaqələrinin tədqiqinin aktual olduğunu bir daha vurğulayır.²

İngilis dilçiliyində belə bir fikir özünə möhkəm yer tutmuşdur ki, dilin lüğət tərkibi bir-birilə sıx bağlı olan sözlərin məcmusudur. Dilin lüğət tərkibində sözlər heç də izolə edilmiş şəkildə mövcud deyildir, onlar müxtəlif qruplarda birləşir.³ Hər bir nitq hissəsinin, o cümlədən feilin daxilində semantik əlamətlərə görə yaxın sözlər vardır. Buna görə də feillər leksik-semantik qruplara, onlar isə öz növbəsində leksik-semantik yarımqruplara bölünür.

Feillərin leksik-semantik qruplar üzrə tədqiqi vacib

¹ Виноградов В.В. Русский язык. М., Высшая школа 1972, с. 337.

² Вечер Н.Н. К исследованию лексико-семантической группы глаголов // Семантика языковых единиц. Л., 1975, с. 20.

³ Ильиш Б.А. Современный английский язык. Теоретический курс. М., 1948, с. 340.

məsələdir. Bu üsuldən istifadə etmədən feilin bir nitq hissəsi kimi sistemli təsviri mümkün deyildir. Bu məqsədlə feillər müxtəlif tematik və leksik-semantik qruplara bölünür. Feillərin semantik təsnifatı digər nitq hissələrindən, məsələn, isimlərin təsnifatından onunla fərqlənir ki, bu və ya digər qrupa daxil olan feillərdə ümumi sintaktik göstəricilər daha çox olur.

D.N.Şmelyov qeyd edir ki, feillərin qruplarının təhlilini rədd etmək olmaz. Bu söz qruplarında ümumi semantik elementlər axtarılıb tapmaq lazımdır.¹

Məsələn, üfüqi hərəkət bildirən feillər qrupunu müəyyənləşdirərək, biz həmin qrup feillərin üfüqi hərəkət bildirmə mənasına əsaslanmalıyıq və bu məna onları başqa feil qruplarına qarşı qoymağa, onlarla müqayisə etməyə imkan verir. Bu qrup feilləri həmin əsas mənaya görə nitq, iş, təfəkkür və s. qrup feillərlə qarşılaşdırmaq mümkündür. Bu cür qruplaşdırılan feillər əsasən oxşar qrammatik əlamətlərə malik olur. Bu vəziyyətin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün feillərin bu və ya digər leksik-semantik qrupunu sintaktik təhlil etmək lazımdır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, leksikanın paradiqmatik təsnifi zamanı biz feillərin mənasında kateqorial komponentə söykənməliyik. Feillərin sintaqmatik prinsipə arxalanan bölgüsündə onların valentliyinin kəmiyyət və keyfiyyəti, yəni semantik məzmunu əsas götürülür.

Feil qruplarının və onların yarımqruplarının bölgüsü həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik prinsipə əsaslanıla bilər.²

¹ Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, с.13.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., Наука, 1979, с.13.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

İngilis dilçiliyində feillərin semantik təsnifatına xeyli sayda tədqiqat işləri həsr edilmişdir.¹

B.M.Stranq feilləri aşağıdakı semantik prinsipə görə bölür:

1) nitq feilləri. Onlar özləri də iki yarımqrupa bölünür:

- a) ümumi mənalı nitq feilləri;
- b) nitqi xarakterizə və müşayiət edən feillər;
- 2) zehni fəaliyyət bildirən feillər;

3) qavrayış bildirən feillər. Bu qrup da iki yarımqrupa bölünür:

- a) fiziki (xarici) qavrayış bildirənlər;
- b) hissi (daxili) qavrayış bildirənlər;
- 4) emosional vəziyyət bildirən feillər;
- 5) mərhələ, dövr, konkretlik ifadə edən feillər.²

B.M.Stranqdan fərqli olaraq M.Svan semantik cəhətdən feilləri üç yarımqrupa bölür:

1. Semantik cəhətdən tam mənalı və bitkin olan feillər;

2. Semantik cəhətdən bitkin olsa da tamamlıq tələb edən feillər;

3. Mənaca bitkin olmayan feillər.³

¹Rəhimov İ., Hidayətzadə T., Mircəfərova S. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, Azərnəşr, 2001; Burlakova V.V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase, M., Higher school publishing house, 1971; Chatman S. The classification of English verbs by (not sentential) object types. In: Transformations and discourse analysis projects. L., 1961; Cobbett W.A Grammar of the English Language. Oxford, 1984; Verdiyeva Z.N., Kerimzade I.A. The Systematic Dictionary of English verbs. Book 1, Bakı, Elm, 1978.

² Strang B.M. Modern English Structure. New York, 1965, p.54.

³ Swan M. Practical English Usage. Second ed. Oxford: Oxford University press, 1980, p.136.

Müəllif birinci yarımqrupa hal-vəziyyət bildirən feilləri də daxil edir.

İkinci yarımqrupa daxil olan feillər birinci yarımqrupa daxil olan feillərdən obyekt tələb etməsinə görə fərqlənir. Üçüncü yarımqrupa daxil olan feillərin mənası əvvəlki yarımqrupalara daxil olan feillərin mənasından tamamilə fərqlənir. Belə ki, onlar (üçüncü qrupa daxil olan feillər) yalnız konkret şəraitdə, situasiyada, kontekstdə vasitəsiz tamamlıqdan asılı olaraq bitkin, dolğun məna kəsb edir.

İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepsov feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışarkən onları iki qrupa ayırırlar:

- a) kontekstlə əlaqəli olan feillər;
- b) kontekstlə əlaqəsi olmayan feillər.¹

Müəlliflər birinci yarımqrupa *to take, to give, to seize* və s. feilləri, ikinci yarımqrupa isə *to stand, to lie, to run, to sleep* kimi feilləri aid etmişlər. Lakin hər iki tiptən olan feillərin müxtəlif leksik-semantik variantlarının mümkünlüyü də vurğulanır.²

Müasir ingilis dilindəki feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edən L.L.İofik onların işlədilməsində müəyyən qanunauyğunluğun olduğunu xüsusi vurğulayır. Müəllif feilləri onların işlənmə tezliyini nəzərə alaraq aşağıdakı qruplara bölür:

1. Nitq feilləri (*to tell, to say, to inform*) və s.
2. Hissi-qavrayış bildirən feillər (*to see, to hear, to feel, to notice*) və s.

¹ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, с.75.

² Yənə orada. с.75.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

3. Əqli-fəaliyyət bildirən feillər (*to believe, to convince, to trust, to consider, to know*) və s.

4. Xahiş və təklif bildirən feillər (*to ask, to beg*) və s.

5. Konkret hərəkət bildirən feillər (*to do, to take, to buy, to sell*) və s.

6. Arzu, istək, güman modallıq mənaları ifadə edən feillər (*to wish, to hope, to suppose*) və s.¹

R.A.Klouz digər dilçilərdən fərqli olaraq, ingilis dilindəki feilləri leksik-semantik cəhətdən beş tipə bölür:

1) O tipi;

2) A tipi;

3) B tipi;

4) C tipi;

5) D tipi;

Müəllif qeyd edir ki, yuxarıda qeyd olunmuş hər bir tipin çoxlu sayda yarım tip və yarımqrupları mövcuddur.²

Z.N.Verdiyevanın rəhbərliyi ilə hazırlanmış «The Systematic Dictionary of English Verbs» kitabında 2309 feilin müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə təsnifatı verilmişdir.³ Həmin kitabda feillər aşağıdakı qruplara bölünür:

1) verbs of state – hal-vəziyyət bildirən feillər. Bu qrupa aşağıdakı feillər daxil edilir: *to exist-mövcud olmaq, yaşamaq, dolanmaq; to luxuriate-ləzzət almaq, zövq vermək, nəşələnmək, həzz almaq; to fare- yaşamaq* və s.

2) verbs of process – proses bildirən feillər. Həmin qrupa aşağıdakı feillər daxildir: *to happen-baş vermək; to*

¹ Жигадло В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. М., 1956, с.323.

² Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. М., Prosvescheniye, 1979, p.190.

³ Verdiyeva Z.N., Kerimzade I.A. The Systematic Dictionary of English verbs. Book 1, Baku, Elm, 1978, p. 178.

follow - *izləmək*; *to intervene* - *baş vermək, müdaxilə etmək*; *to resume* - *yenidən başlamaq, təzələmək*;

3) verbs of action or activity – hərəkət, yaxud fəaliyyət bildirən feillər. Bu qrupa aşağıdakı feillər daxil edilir: *to act-iş görmək, hərəkət etmək, işləmək, fəaliyyət göstərmək*; *to hurry-tələsmək*; *to hasten-tələsmək*; *to wait-gözləmək, to bide -gözləmək; to begin-başlamaq* və s.

4) causative verbs – kəuzativ feillər. Həmin qrupa aşağıdakılar daxildir: *to affect-təsir etmək, həyəcanlandırmaq, to render-vermək, əvəzini vermək, müəyyən bir hala gətirmək*; *to alter-dəyişdirmək, to modify-şəklini dəyişdirmək, yumşaltmaq* və s.

Yuxarıda qeyd olunmuş bölgünün üçüncüsü bizi daha çox maraqlandırır. Çünki həmin bölgü araşdırdığımız üfqi hərəkət bildirən feil qrupunu da əhatə edir. Lakin həmin kitabın böyük elmi əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq, feillərin leksik-semantik bölgüsünün elmi əsasları hazırlanmamış və nəticədə müəyyən dolaşılıqlar meydana çıxmışdır.

İngilis dilinin qrammatikasına dair yazılmış kitablarda feillərin semantik təsnifatı ayrıca bir məsələ kimi tədqiq olunmur. Lakin feillərin bu və ya digər məsələlərinin araşdırılmasında bəzi semantik qrupların adı çəkilir: «verbs of sense perception» hissi-qavrayış feilləri, «verbs denoting mental activity» əqli fəaliyyət bildirən feillər, «verbs denoting wish and desire» arzu, istək bildirən feillər, «verbs denoting feeling» hiss bildirən feillər, «verbs of declaring» məlumat bildirən feillər, «verbs denoting order and permission» əmr-icazə bildirən feillər, «verbs denoting abstract relations» mücərrəd

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

münasibət bildirən feillər.¹

İngilis dilinin qrammatikasına həsr olunmuş başqa bir mənbədə feilin iki semantik qrupu fərqləndirilir: «actional verbs» hərəkət feilləri; «statal verbs» hal-vəziyyət bildirən feillər.²

Rus dili feillərinin semantikasından bəhs edən L.M.Vasilyev, feillərin aşağıdakı yarımqruplarını qeyd etmişdir:

- 1) глаголы ощущения – duyğu, hiss feilləri;
- 2) глаголы желания – arzu bildirən feillər;
- 3) глаголы восприятия – qavrama feilləri;
- 4) глаголы внимания – diqqət feilləri;
- 5) глаголы эмоционального состояния (настроения) – əhval-ruhiyyə feilləri;
- 6) глаголы эмоционального переживания – emosional hiss (duyğu) feilləri;
- 7) глаголы эмоционального отношения – emosional münasibət feilləri;
- 8) глаголы мышления – təfəkkür feilləri;
- 9) глаголы знания – idrak feilləri;
- 10) глаголы памяти – hafizə feilləri;
- 11) глаголы речемыслительной деятельности – nitq-təfəkkür fəaliyyəti feilləri;
- 12) глаголы звучания – səslənmə feilləri;

¹ Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O. N. A Grammar of the English Language, L., Prosvescheniye, 1967, p.94 ; Бархударов Л.С. Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., Высшая школа, 1973, с.195-198.

² Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986, p.11.

13) глаголы поведения – davranış feilləri.¹

Bizcə L.M.Vasilyevin yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgüsündəki diqqət feilləri (4), idrak feilləri (9) və hafizə feilləri (10) yarımqruplarını təfəkkür feilləri yarımqrupu ilə birləşdirib vermək daha yaxşı olardı. Çünkü həmin qruplar altında verilən feillər təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlıdır.

H.K.Quliyev müxtəlif sistemli dillər olan ingilis, Azərbaycan, alman və rus dillərinin materialı əsasında feillərin semantik təsnifatını geniş və əhatəli araşdırmışdır. Tədqiqatçı feillərin on bir semantik qrupunu göstərmiş və şərh etmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

- 1) İş feilləri. Bu feil qrupu beş yarımqrupa bölünür.
 - 2) Hərəkət feilləri. Bu semantik qrupun dörd yarımqrupu mövcuddur.
 - 3) Vəziyyət feilləri. Bu qrupa daxil olan feilləri müəllif iki yarımqrupa bölür.
 - 4) Təbiət hadisələrini bildirən feillər.
 - 5) Psixi fəaliyyət bildirən feillər. Bu bölgüyə daxil olan feillər dörd yarımqrupa, onlar özləri isə kiçik yarımqruplara bölünür: a) nitq feilləri iki yarımqrupa, b) hiss-qavrayış feilləri dörd yarımqrupa, c) təfəkkür feilləri iki yarımqrupa və d) idrak qruplarına bölünür.
 - 6) Arzu bildirən feillər.
 - 7) Duyğu (hiss) feilləri.
 - 8) Emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyə) bildirən feillər.
- Bu qrupa daxil olan feillər altı yarımqrupa bölünür.

¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., Высшая школа., 1981, с. 43.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

9) Emosional təəssürat feilləri. Bu qrup beş yarımqrupa bölünür.

10) Emosional münasibət bildirən feillər.

11) Səslənmə bildirən feillər.¹

Bizi bu bölgədə daha çox ikinci qrup «hərəkət feilləri» maraqlandırır. Feillərin bu qrupu dörd yarımqrupa bölünür: a) hərəkətin üsulunu (vasitəsini) bildirənlər; b) hərəkətin istiqamətini bildirənlər; c) hərəkətin həm üsulunu (vasitəsini), həm də istiqamətini bildirənlər və nəhayət ç) mücərrəd hərəkət bildirənlər.

İngilis dilində hərəkət feilləri ən çox işlək olan feillərdir. Hərəkət feilləri dedikdə, subyektin, hər hansı canlının və digər hərəkət edə bilən əşyaların yerdəyişməsini başa düşürük.

H.K.Quliyev hərəkət feilləri qrupuna aşağıdakıları daxil etmişdir.

1) hərəkətin üsulunu (vasitəsini) bildirən feillər:

azərb. *yüyürmək, qaçmaq*; rus. *бежать*; ing. *run, flow, fly, alm. Laufen*;

azərb. *üzmək*; rus. *плавать*; ing. *swim, float*; alm. *schwimmen, können*;

azərb. *sıçramaq*; rus. *прыгать*; ing. *jump, leap, spring, bound, hop, bounce*; alm. *springen, hüpfen, sprünge, machen, linen sprungsatz tun*.

azərb. *sürünmək*; rus. *ползти*; ing. *creep, crawl, trail, drag*; alm. *kriechen, sich mit dem ganren körper fort be wegen*.

azərb. *iməkləmək*; rus. *ползти*; ing. *crawl*; alm. *kriechen* və s.

¹ Quliyev H. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001, s.24-27.

2) hərəkətin istiqamətini bildirən hərəkət feilləri.

Hərəkət feillərinin bu yarımqrupuna aşağıdakı feillər aiddir:

azərbay. *gəlmək, getmək, qayıtmaq, keçmək, qonmaq, irəliləmək, enmək, yetmək, köçmək, yönəlmək, yaxınlaşmaq, uzaqlaşmaq, girmək, çıxmaq, düşmək.*

rus. *прийти, приезжать, идти, ехать, возвратиться, перейти, сесть, приземлиться, двигаться (вперед), спуститься, доехать, доходить, переселиться, направляться, приблизиться, удалиться, войти, выйти, падать, свалиться.*

ing. *come, arrive, go, walk, return, go back, come back, be back, cross, get across, perch, alight, settle, transitive, advance, move forward, move further, move on, forge ahead, fight, go down, come down, descend, get to a place, reach a place, get to, reach, move, remove, make one's way to (towards), pick one's way (towards), approach, draw nearer (to), come nearer to, move off, move away, move from, keep from, go in, come in, get into, go out, alight, get out, fall, drop.*

alm. *wohin kommen, herkommen, ankommen, eintreffen, gehen, treiben, den weg nehmen, zurückkehren, zurückkommen, hinübergelien über, duchübergelien, durchschreiten, landen, die Landung ausführen, gehen, herabsteigen.*

3) hərəkətin üsulunu (vasitəsini) və istiqamətini bildirən hərəkət feilləri.

Buraya aşağıdakı feillər daxildir:

azərbay. *düşmək (hərəkət vasitəsi ayaq, hərəkətin istiqaməti aşağı), dırmaşmaq (hərəkət vasitəsi ayaq, istiqamət yuxarı)*

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

rus. *спускаться, карабкаться.*

ing. *fall, alight, drop, clamber, scramble up*

alm. *herunter, herabsteigen, (hinauf) klettern, kraxeln, klimmen.*

4) mücərrəd mənalı hərəkət feilləri. Bu semantik qrupa aşağıdakılar aiddir:

azərb. *qımıldamaq, tərpanmək, gəzmək*

rus. *шевелиться, гулять, прогуляться*

ing. *stir, move, walk, have a walk, take a walk, be out for a walk, walk about, stroll about.*

alm. *sich leicht bewegen, spazierengehen, einen spariengang machen.*¹

H.K.Quliyevin dördüncü bənddə qeyd etdiyi mücərrəd mənalı hərəkət feilləri heç də müəllifin qeyd etdiyi kimi mücərrəd mənalı feillər deyildir. Biz belə hesab edirik ki, mücərrəd mənalı feillər öz leksik (lüğəvi) və ya konkret mənasından kənar formada işlənən feillərə deyilir. Həmin cəhətləri isə H.K.Quliyevin irəli sürdüyü mücərrəd mənalı hərəkət feillərində görə bilmirik.

Başqa nitq hissələrinə nisbətən feillər daha çoxmənalıdır. Çünki hər hansı bir feildə ifadə olunan hərəkət qətiyyən bir-birinə oxşamayan bir sıra əşya (insan, heyvan, hətta cansız bir varlıq) tərəfindən icra oluna bilər. Məsələn, *uçur: quş uçur, təyyarə uçur, yarpaqlar uçur və s.* Məlumdur ki, bütün əşyalarla işlənən «uçmaq» feilinin hər bir əşyada özünəməxsus məna çalarlığı vardır, yəni bütün bu «uçmaq» sözü ilə ifadə olunan hərəkətlər bir-birinin eyni deyildir. Hər hansı bir feilin mənasını konkretləşdirmək üçün onu mütləq hərəkəti icra edən əşya

¹ Quliyev H. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001, s.30-32.

ilə birlikdə işlətmək lazım gəlir. Məsələn, *gün doğmaq, bala doğmaq, fikir doğmaq, ot çalmaq, nağara çalmaq, ilan çalmaq* və s.

Məna çalarlığı feillərin hamısında eyni dərəcədə deyildir. Bəzi feillərdə məna çalarlığı çox inkişaf etdiyi və rəngarəng olduğu halda, digərləri bu cəhətdən məhdud xassəyə malik olur. Feillərin məna çalarlığına görə rəngarəngliyi və ya məhdudluğu onun işlənmə dairəsi, daha doğrusu, feilin ifadə etdiyi hərəkəti icra edən əşya ilə bağlıdır. Məna çalarlarının rəngarəngliyi cəhətdən insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olan feillər daha səciyyəvidir. Bu cəhətdən ikinci yeri başqa canlılara aid feillər, üçüncü yeri isə cansızlara aid feillər tutur və feilin işlənmə dairəsi üstünlük kəsb edir. Feilin semantik xüsusiyyətlərindən biri də onun məcazi məna kəsb etməsidir. Məlumdur ki, feilin ifadə etdiyi çoxmənalılığın həqiqi mənasından başqa, bütün mənaları az və ya çox dərəcədə məcazi məna ifadə edir. Əgər feilin ikinci mənası həqiqi məna ifadə etmək xüsusiyyətləri kəsb edirsə, başqa sözlə, ilkin məna ilə əlaqəsini üzürsə, yeni leksik vahid kimi çıxış edirsə, o zaman onlar müstəqil məna ifadə edən sözlərə – omonim feillərə çevrilir.

N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Ossovskaya və K.A.Quzeyeva «İngilis dilinin qrammatikası» əsərində feillərin semantik xüsusiyyətinə tamamilə yeni tərzdə yanaşırlar. Onlar ingilis dilindəki feilləri iki böyük qrupa bölürlər: a) hüdudlu və b) hüdudsuz.¹

Hüdudlu feillərdən bəhs edən müəlliflər qeyd edirlər ki, həmin qrupa daxil olan feillərin özünəməxsus spesifik

¹ Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986, 288p.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

cəhətləri ilə yanaşı, onlar sona çatan, məntiqi çəhətdən tamamlanan, müəyyən bir nöqtəyə çatıb bitən feillərdir. Buraya «*to come, to fall, to stop, to begin, to open, to close, to shut, to die, to bring, to find*» və s. feillər daxildir.¹

Hüduzsuz feillər isə o feilləri əhatə edir ki, onlar qeyri-müəyyən dərəcədə davam edən, məntiqi sona çatmayan hərəkəti ifadə edir. Bu feillər sırasına *to carry, to run, to walk, to sleep, to stand, to sit, to live, to know, to suppose, to talk, to speak* və s. aiddir.²

Yuxarıdakı təsnifatdan aydın olur ki, müəlliflər feilləri ayırsalar da, onları hərəkət, iş, proses, təfəkkür mənalарına görə bölməmişlər.

E.M.Qordon və İ.P.Krılova da «Müasir ingilis dilinin qrammatikası» (A Grammar of Present Day English) əsərində N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Osovsкая və K.A.Quzeyevanın fikirlərinə şərik çıxır və feilləri semantik cəhətdən iki qrupa «terminative» (bitmiş) və «durative» (davamlı) qruplara bölürlər.³

S.Qrinbaum və G.Nelson «An introduction to English Grammar» əsərində feillərin semantik xüsusiyyətlərindən söhbət açarkən, birbaşa üfüqi hərəkət bildirən feillərdən bəhs etməsə də, onların sintaqmatik münasibətlərindən ətraflı danışır.

Müəlliflər feillərin sintaqmatik xassəsinə görə onların aşağıdakı modellərini təklif edirlər.

SVO: subject+(transitive) verb+(direct) object;

¹ Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovsкая M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986, p.12.

² Yənə orada. p. 12.

³ Gordon E.M., Krylova I .P. A Grammar of Present Day English. M., Higher school publishing house. 1980, p.7.

SVC: subject +(linking) verb+(subject) complement;

SV: subject + (intransitive) verb;

SVA: subject + verb + adverbial (complement);

SVOO: subject +(transitive)verb + (indirect) object + (direct) object;

SVOC: subject+ (transitive) verb + (direct) object + (object) complement;

SVOA: subject + (transitive) verb + (direct)object + adverbial (complement).¹

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya özlərinin «İngilis dilinin nəzəri qrammatikası» əsərində feillərin semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, onların leksik mənalərini əsas götürərək iki qrupda cəmləşdirirlər: a) terminative (bitmiş) və b) non-terminative (bitməmiş).²

Bitməmiş feillərə o feillər daxildir ki, onlar ayrılmış limitdən, müəyyən hüduddan o tərəfə inkişaf edə bilmirlər.

Məs., *He was carrying a box on his shoulders.*

(Hornby).

*Take this empty box away and bring me a full one. (I B).*³

Yuxarıdakı cümlələrdə *to carry* və *to bring* feilləri eyni cür hərəkəti ifadə edirlər. Lakin *carry* feili müəyyən vaxt və məkan daxilində işləyə bilər və eyni zamanda nə vaxt və harada həmin hərəkətin təbii olaraq dayanacağını göstərə bilmir. *Bring* feilinə isə yuxarıdakıları şamil edə bilmərik. Beləliklə, *carry* bitməmiş, *bring* isə bitmiş feil qrupuna aid edilir.

¹ Greenbaum S. and Nelson G. An Introduction to English Grammar Second edition Pearson Education limited, Edinburgh Gate, Harlow, Essex C.M. 20 2IE, England, 2002, p.28.

² Khaimovich B.S., Rogovskaya B.İ. A Course in English Grammar. Moscow, 1967, p. 124.

³ Yəni orada. p. 124.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfqi hərəkət feilləri

live, love, stand, sit, work, walk və s. kimi feillər bitməmiş feillər qrupuna, *come, stand up, sit down* və s. bitmiş feillər qrupuna daxildir.¹

Beləliklə, araşdırmalardan məlum olur ki, ingilis dilçiliyində feillərin leksik-semantik qruplara bölünməsinə tədqiqatçılar müxtəlif aspektdən yanaşır və feillərin, xüsusilə hərəkət bildirən feillərin bir çox qrup və yarımqrupları aşkarlanır. Bu da məsələnin vacib olduğunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması

Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq feillərin tematik və leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlayır. Bu, feillərin, eləcə də digər nitq hissələrinin daha geniş və əhatəli tədqiq olunması, onlara aid spesifik əlamətlərin və səciyyəvi xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması zəruriliyi ilə bağlı idi. İlk dövrlərdə işin bu istiqamətdə aparılması ümumtürkoloji baxımdan həyata keçirilirdi. Yəni ayrı-ayrı türkoloji tədqiqatlarda və müxtəlif türk dillərinə aid yazılan əsərlərdə feilin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilir, onların müxtəlif qrupları müəyyənləşdirilir. Həmin illərdən başlayaraq türkoloq-alimlərdən N.K.Dmitriyev, E.R.Tenişev, A.A.Yuldaşev, N.Z.Hacıyeva, V.F.Veşşilova, K.M.Musayev və digər tədqiqatçıların əsərlərində

¹ Khaimovich B.S., Rogovskaya B.İ. A Course in English Grammar. Moscow, 1967, p.124.

ayrı-ayrı türk dillərinin feilləri həmin dillərin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, müxtəlif sayda leksik-semantik qruplara bölünür, bu qruplaşdırma zamanı feillərin ifadə etdiyi semantik məzmun önə çəkilməklə bu xüsusiyyət leksik-semantik qruplaşdırma üçün əsas meyar hesab edilir və bu əsasda da müxtəlif qruplar və yarımqruplar qeyd edilir. Onu da göstərmək lazımdır ki, ayrı-ayrı türk dillərinə, xüsusilə, oğuz qrupu türk dillərinə aid materiallar əsasında feillərin leksik-semantik bölgüsü təxminən Azərbaycan dilində də özünü göstərir ki, bu da feillərin çox hissəsinin həmin dillərdəki feillərlə ortaq semantikaya və oxşar fonetik qabığa malik olması ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq, ayrı-ayrı türk dili feillərinin leksik-semantik qruplaşdırılması haqqındakı fikirlərin Azərbaycan dili feillərinə də tətbiq edilməsini mümkün hesab edir və bu araşdırmalar haqqında müəyyən məlumat verməyi məqsəduyğun sayırıq.

Hələ 1952-ci ildə tanınmış türkoloq N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və N.Z.Bakeyevanın tatar və rus dili feillərinin semantikasının müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmiş iri həcmli məqaləsində¹ bu dillərin feilləri müxtəlif semantik qruplara bölünmüş, hər qrupu səciyyələndirən bir sıra əlamətlər müəyyən edilərək, bu sahədə ilk təşəbbüslərdən biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu araşdırmadan təxminən on il sonra çap olunmuş E.R.Tenişevin «Türk dillərində hərəkət feilləri» adlı məqaləsi də feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması istiqamətində aparılan uğurlu tədqiqat əsəri hesab

¹ Дмитриев Н.К., Чистяков В.М., Бакеева Н.З. Семантика русских и татарских глаголов // Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе. М., 1952, с.162-242.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

edilə bilər.¹ Burada müxtəlif türk dillərinin materialları əsasında hərəkət feillərinin xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılır, onların ifadə imkanları üzə çıxarılır və bir çox leksik-qrammatik səciyyəsi verilir ki, bu da feillərin leksik-semantik qruplarından biri olan hərəkət feilləri haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan yaradır. Həmin əsər bilavasitə feillərin tədqiq etdiyimiz leksik-semantik qrupu haqqında ətraflı məlumata malik olması baxımından bizim üçün daha əhəmiyyətli olması ilə seçilir.

Elə həmin topluda nəşr olunmuş N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanovanın «Türk dillərində nitq feilləri» adlı əsəri də feillərin leksik-semantik qruplarından biri olan nitq prosesi ilə bağlı feillər və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı baxımından əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, «Türk dilləri leksikasının tarixi inkişafı» adlı məqalələr məcmuəsində çap olunmuş əsərlərin əksəriyyəti feillərə, onun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdən biri də A.A.Yuldaşevin türk dilləri materialları əsasında yazdığı «Hissi qavrayış feilləri» adlı məqaləsidir. Burada da təfəkkürlə bağlı olan feillərin bir hissəsini özündə birləşdirən qavrayış prosesi ilə bağlı feillər semantik və qrammatik baxımdan geniş təhlil edilir, onlara məxsus olan spesifik semantik əlamətlər və funksional xüsusiyyətlər dil faktları əsasında araşdırılır. Tədqiqatçı bu zaman bilavasitə həmin yarımqrupa daxil olan feillərin dilin ayrı-ayrı üslublarında və müxtəlif məqamlarda işlənməsi zamanı özünü göstərən səciyyəvi əlamətlərə xüsusi diqqət yetirir, onların sintaktik mövqeyi

¹ Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.232-294.

haqqında ətraflı məlumat verir. Bu isə müəyyən leksik-semantik qrupa daxil olan feillərin əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onlara xas olan əlamətlərin müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə kömək etməklə bütövlükdə dilin leksik qatının təsnif olunmasında əhəmiyyətli rolu ilə seçilir.¹

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin feillərində özünü göstərən leksik-semantik məzmun, onların reallaşma imkanları və digər xarakterik xüsusiyyətləri haqqında, həmin qruplardan biri olan hərəkət feilləri və onların dildəki mövqeyi, morfoloji quruluşu, mənası, leksik və sintaktik funksiyaları haqqında nisbətən daha geniş və əhatəli məlumata V.F.Veşşilovanın «Türk dilində hərəkət feilləri» adlı məqaləsində rast gəlmək olur.² Bu məqalədə türk dilindən verilmiş dil faktları-hərəkət feilləri həm fonetik qabığı, həm semantik mənası, həm morfoloji quruluşu, həm də sintaktik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan dilinin uyğun semantik qrupa daxil olan feilləri ilə ortaq keyfiyyətə malik olduğundan türk dili hərəkət feilləri haqqındakı mülahizələri eynilə Azərbaycan dili feillərinə də aid etmək olar və ona görə də bu məqalə üzərində nisbətən geniş dayanmağı zəruri hesab edirik.

Şerti olaraq üç bölmədən ibarət olan bu məqalədə müəllif türk dili feillərinin leksik-semantik qruplarını öz tərkibi və mənası etibarilə dörd leksik-semantik yarımqrupa bölür (hərəkət, iş, həyati proses və təbiət hadisələrini bildirən feillər) və türk dilindəki hərəkət feillərinin morfo-

¹ Юлдашев А.А. Глаголы чувственного восприятия // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.294-322.

² Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV, Лексика, М., 1962, с.101-124.

loji quruluşu, qrammatik xüsusiyyətləri və leksik mənası haqqında müfəssəl məlumat verməklə onlar haqqında müəllifin şəxsi mülahizələri öz əksini tapmışdır. V.F.Veşşilova türk dili hərəkət feillərini morfoloji strukturuna görə kök feillər, düzəltmə (adlardan düzələn) feillər və mürəkkəb feillərə bölür və onların spesifik əlamətləri haqqında dil faktları əsasında ətraflı məlumat verir. Düzəltmə quruluşlu hərəkət feillərinin isimdən, sifətdən və nidalardan yarandığını qeyd edən tədqiqatçı, düzəltmə hərəkət feillərinin əmələ gəlməsində iştirak edən sözlərin feilin ifadə etdiyi hərəkət prosesinin mənasını bu və ya digər cəhətdən konkretləşdirdiyini, onu müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırdığını göstərməklə həmin feillərin də altı qrupunu müəyyənləşdirir və doğru olaraq yazır ki, bu tipli feillərin yaranmasında iştirak edən adlar fərqli mənə ifadə etdikdə hərəkət anlayışı mürəkkəb feillərlə ifadə olunur və bu cür feillərin yaranmasında köməkçi və ya müəyyən məqamlarda həm müstəqil, həm də köməkçi feil kimi işləyə bilən sözlər iştirak edir.

Türk dilində hərəkət feillərini araşdıran tədqiqatçı, eyni zamanda, onların qrammatik xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verir, bu tipli feillərin əksər hallarda məkani hallarla bağlı olduğunu, bu və ya digər hərəkətlərin müəyyən məkan daxilində baş verdiyini önə çəkir, bu zaman onların qrammatik mövqeyinə müəyyən aydınlıq gətirir. Bu isə türk dilində və həm də feilləri oxşar olan Azərbaycan dilində hərəkət məzmunlu feillərin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Məqalədə hərəkət feillərinin leksik mənasına da xüsusi diqqət yetirən müəllif N.K.Dmitriyevin, V.M.Çistyayev

kovun və N.Z.Bakeyevanın fikirlərinə əsaslanaraq, onları «hərəkətin istiqamətini və vasitəsini bildirən feillər» adı ilə iki qrupa bölür. Müəllif hərəkət feillərini bu şəkildə qruplaşdırmaqla onun haqqında daha geniş məlumat verir və gələcəkdə bu yöndə aparılacaq tədqiqatlara müəyyən istiqamət vermiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.F.Veşsilovanın türk dilində hərəkət feilləri ilə bağlı. apardığı bu araşdırma elmi və nəzəri baxımdan çox əhəmiyyətli olmaqla digər türk dillərində də hərəkət feillərinin semantik baxımdan daha ətraflı və elmi şəkildə araşdırılması üçün stimulyerici mənbə rolu oynaya bilər. Lakin onun türk dili hərəkət feilləri ilə bağlı bölgüsündə və onların qrammatik funksiyalarının müəyyənləşdirilməsində, bircə, müəyyən mübahisə doğuran cəhətlər də tapmaq olar. Belə ki, hərəkət feillərinin müəllifin əsaslandığı mənbə əsasında iki, sonra isə öz arqumentləri əsasında dörd qrupa bölünməsi və onlardan hansının daha məqbul hesab edilməsi müəyyən anlaşılmazlıq yaratdığı kimi, hərəkət feillərinin qrammatik funksiyalarının təhlili zamanı daha çox hallarda onların semantik tutumunu əsas kimi qəbul etməsi də mübahisə doğuran cəhət kimi qeyd edilə bilər. Bu zaman hərəkət feillərinin icra istiqaməti baxımından müxtəlif növlərinin meydana çıxma imkanlarının olması haqqında məlumat verilməməsi, bəzi feillərin hərəkət semantikasını ilə yanaşı, həm də üzərində hərəkət icra olunan müəyyən obyektə də ehtiva etməsi, hərəkət məzmunlu feillərdə digər semantik çalarların da özünü göstərə bilməsi haqqında heç bir məlumat verilməməsi və s. məsələlər də türk dilində hərəkət feilləri haqqında tam və bitkin informasiyanın qıtlığından xəbər verən amil-

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

lərdən hesab edilə bilər. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alan prof. H.K.Quliyevin V.F.Veşşilovanın bu tədqiqat işindəki «həyati prosesləri ifadə edən feillər» adlandırılan qrupun qeyd olunmasına bildirdiyi etiraz haqlı səslənir: «Bizim fikrimizcə, «həyati proses feilləri» termini bu məqamda uğursuz seçilmişdir, çünki hərəkət, iş feilləri və digər feillərdə həyati proses məzmunu ifadə etdikləri üçün onlar da bu qrupa daxil edilə bilər».¹

Türkoloji dilçilikdə olduğu kimi, ümumi və rus dilçiliyində də ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, müxtəlif sistemli dillərdə feillər ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarda birləşdirilmişdir. Məsələn, rus dili materialları əsasında «Rus dili feillərinin semantikasını»² adlı xüsusi tədqiqat əsəri yazılmış, bu əsərdə rus dili feilləri müxtəlif leksik-semantik qruplara, hər bir qrup isə müəyyən yarımqruplara bölünmüş, hər bir qrupa və yarımqrupa daxil olan feillərin leksik-semantik mənə tutumu, xüsusi olaraq, diqqətlə və incəliyinə qədər araşdırılaraq onların özünəməxsus spesifik əlamətləri göstərilmişdir. Bütün bu tədqiqat işləri isə digər dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində də feillərin leksik-semantik baxımdan dərinlənən araşdırılmasına imkan verməklə onun hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmasına yaxından kömək etmişdir. Məhz bu tədqiqatlar və araşdırmalar əsasında Azərbaycan dilçiliyində də bu dilin feilləri leksik-semantik istiqamətdə qruplaşdırılmış, feillərə müxtəlif aspektdən yanaşılaraq, onu fərqli şəkildə qruplaşdırmışlar.

¹ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку: ЭЛМ, 1998, с.21.

² Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., Выс. школа, 1981, 184 с.

Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına ilk dəfə «Azərbaycan dilinin qrammatikası» adlı kitabda rast gəlirik. Bu əsərdə Azərbaycan dili feilləri leksik-semantik baxımdan beş qrupa bölünür: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür, görmə və ya eşitmə prosesi ilə bağlı olan feillər; 5) hal-vəziyyət feilləri.¹ Həmin bölgü və bölgülər haqqındakı izahatlar kitabda feillərin bu bölməsinin müəllifinin «Müasir Azərbaycan dili»² kitabının uyğun bölməsində azacıq əlavələrlə təkrar olunur. Bu nəşrdə «Feillərin lüğəvi məna qrupları» adlanan yarımbaşlıqda kitabın ilk nəşrindən sonra bu sahə ilə bağlı aparılan tədqiqatlar haqqında da qısa məlumat verilir, onların bəzilərində bu bölgüyə əlavələr də artırıldığı qeyd edilməklə feillərin lüğəvi məna qruplarının əksər əsərlərdəki bölgüsünün şərti səciyyə daşdığı göstərilir: «Feillərin lüğəvi məna qruplarına verilən bölgülərin müxtəlifliyi feillərin zəngin məna xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqədardır. Oudur ki, istər yuxarıda adları çəkilən əsərlərdəki, istərsə də bir qədər aşağıda verəcəyimiz bölgü şərti səciyyə daşıyır».³ Doğrudan da, Azərbaycan dili feilləri «...özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir».⁴ Ona görə də bu nitq hissələrində sözlərin ifadə etdiyi semantik mənalar da çox müxtəlif

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (Morfolojiya). Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 321 s.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfolojiya. Bakı, Elm, 1980, 510 s.

³ Yenə orada. s.197.

⁴ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.15.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

şəkildə üzə çıxır ki, bu, əksər hallarda feillərin semantik məna zənginliyi ilə bağlıdır. «Türkologiyada, istərsə də rus dilçiliyində feilin leksik-semantik qruplarının vahid təsnifatının olmamasının obyektiv səbəbləri vardır. Əvvəla, təsnifat tədqiqatçının şəxsi intuisiyasına, ikincisi, obyektiv həqiqəti necə dərk etməsinə, ümumi biliyinə, səviyyəsinə, üçüncüsü dilxarici faktorlara əsaslanır. Feilin rəngarəng hərəkət proseslərini tükənənə qədər izləmək mümkün deyildir. Bu, müəyyən mənada tədqiqatın aparılmasına da bəzən çətinlik törədir».¹ Məhz, görünür, bu səbəbdəndir ki, irəlidə görəcəyimiz kimi, feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması zamanı fərqli bölgələr təklif edilir, feillər müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır. Burada, həm də, «Azərbaycan dilinin qrammatikası» və «Müasir Azərbaycan dili» kitablarında həmin hissə müəllifinin feillərin leksik-semantik bölgüsünü verdiyi bu ilk təşəbbüsün əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməklə yanaşı, onun nitq, təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri ayrıca bir qrup kimi verməsi, təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri isə digər bir qrupda birləşdirməsi müəyyən mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, nitq, görmə və eşitmə prosesinin hamısı təfəkkürlə bağlı olmaqla yanaşı, həm də onların hər birinin özünəməxsus ayrıca proses olduğunu, hər birinin xüsusi funksiya daşdığını nəzərə alaraq, onların hər birinin ayrıca bölgü kimi verilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Təsadüfi deyildir ki, «Azərbaycan ədəbi dilində feilin semantikasi» adlı namizədlik dissertasiyası yazmış S.Ə.Rzayev də öz tədqiqat əsərində həmin feillərin hər

¹ Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, Maarif, 1991, s.56-57

birini ayrıca bir qrupda vermiş və Azərbaycan dili feillərini leksik-semantik baxımdan səkkiz qrupa bölmüşdür: nitq feilləri, təfəkkür feilləri, görmə feilləri, eşitmə feilləri, vəziyyət feilləri, fəaliyyət feilləri, hərəkət feilləri və yerdəyişmə feilləri.¹ Bu bölgü feillərin leksik-semantik məna qruplarını nisbətən əhatəli şəkildə əks etdirsə də, bizə elə gəlir ki, yerdəyişmə feillərinin ayrıca bir qrup kimi verilməsinə və ona aid misal kimi verilən feilləri bu qrupda birləşdirməyə o qədər də ehtiyac duyulmurdu. Çünki bu feillərin «...bir qismi hərəkət, bir qismi isə iş feillərindən başqa bir şey deyildir».² Bununla yanaşı, müəllifin bu əsərində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması, qruplaşdırma zamanı tətbiq edilən əsas kriteriyalar və həmin qruplara daxil olan feillərin xüsusiyyətləri əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Azərbaycan dili feillərini digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdıran H.K.Quliyev feillərin leksik-semantik baxımdan əvvəlcə doqquz, sonra altı, müxtəlif sistemli dillər əsasında isə on bir qrupunu müəyyənləşdirir. Müəllif əvvəlcə «Müasir Azərbaycan dili» kitabında verilmiş beş bölgüyə daha dördünü psixi-vəziyyət ifadə edən feillər, sətəqlidi feillər, obrazlı feillər və təbiət hadisələrini ifadə edən feillər, əlavə edərək doqquz, «Türk dillərində feilin semantikasısı»³ adlı əsərində türk dilləri materialları əsasında altı, müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan, rus, ingilis və alman dilləri materialları əsasında isə feillərin on bir qrupunu qeyd etmişdir. Əksər

¹ Рзаев С.А. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1970, с.10.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.197.

³ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, Элм, 1998, 206 с.

hallarda isə müəllifin bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd etməklə onu da göstərmək lazımdır ki, alim hər bir qrupun da öz yarımqruplarını və daha kiçik mikroqruplarını müəyyənləşdirərək, feillərin ifadə etdiyi ən incə semantik çalarları da nəzərə almışdır. Ona görə də hər bir qrupa daxil olan feillərin əlavə qrupları da qeyd edilir. Feillər ifadə etdikləri semantik mənalara görə müəyyən yarımqruplarda birləşdirilir. Məsələn, tədqiqatçı iş feillərinin beş, hərəkət feillərinin dörd, vəziyyət feillərinin iki və s. yarımqruplarını müəyyənləşdirməklə, haqlı olaraq, onların özlərinin də müəyyən ortaq cəhətlərə malik qruplarının olduğunu göstərir.

Azərbaycan dili feillərinin leksik-semantik qrupları haqqında Q.Cəfərovun «Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi»¹ adlı əsərində də bəhs edilir. Bu əsərdə, əvvəlliklərdən fərqli olaraq, feillərin leksik-semantik mənaları barədə «Feillərin semantik qrupları» adı altında məlumat verilir və bu baxımdan Azərbaycan dili feilləri on qrupda birləşdirilir. Bu qrupların həm adları, həm də onların semantikasını əksər bölgülərdən xeyli fərqlənir. Belə ki, müəllif Azərbaycan dili feillərini semantik baxımdan aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: 1) bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillər; 2) təbii ehtiyac bildirən feillər; 3) yaş və boy dəyişikliyini ilə bağlı olan feillər; 4) ağlamaq və gülməklə bağlı olan feillər; 5) görmə, eşitmə və nitq feilləri; 6) psixi fəaliyyətlə bağlı olan feillər; 7) hərəkət feilləri; 8) mübadilə və oyun bildirən feillər; 9) temperatur dəyişikliyini bildirən feillər və 10) yanma ilə bağlı olan

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, 124 s.

feillər.¹ Bu əsərdə feillərin leksik-semantik mənasının müəyyənləşdirilməsi xeyli fərqli meyarlarla aparılır və verilən dil nümunələrinin daha çox hissəsini mürəkkəb quruluşlu, söz birləşməsi şəklində olan feillər təşkil edir ki, bu da bizcə məsələyə yanaşmada düzgün yol hesab edilə bilməz. Yəni əgər söhbət feillərin semantikasından gedirsə, ilk növbədə feil köklərinə müraciət etmək, sadə feillərin semantikasından çıxış etmək lazımdır. Məsələyə bu cür yanaşmanın nəticəsidir ki, müəllif oxşar semantikəli feilləri ayrı-ayrı qruplarda verməklə onların sayını süni şəkildə artırmışdır. Bununla yanaşı, tədqiqatçının feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqındakı fikir və mülahizələri məsələyə orijinal baxışı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində feillərin leksik-semantik bölgüsü zamanı əksər tədqiqat əsərlərində hərəkət feilləri xüsusi bir qrup kimi qeyd edilir və həmin feillərin ifadə etdiyi hərəkətin xarakterinə görə onların yarımqrupları da müəyyənləşdirilir. Bu məsələdə də ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində fərqli yarımqruplar qeyd edilir, hərəkət feillərinin yarımqrupları müxtəlif prinsiplər əsasında aparılır. Belə ki, əgər V.F.Veşşilova türk dilindəki hərəkət feillərindən bəhs edərkən, onun dörd növünü göstərərək 1. Hərəkətin icra edilmə xüsusiyyətini bildirən feil qrupu; 2. Hərəkətin istiqamətini ifadə edən feil qrupu; 3. Hərəkətin həm icra edilmə xüsusiyyətini, həm də istiqamətini ifadə edən feil qrupu; 4. Hərəkətin icra edilmə xüsusiyyətini və istiqamətini ifadə etməyib yalnız hərəkət

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.86-113.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

prosesini bildirən feil qrupu¹ onların ifadə etdiyi mənalarda hərəkətin icra istiqamətini və icra xüsusiyyətini nəzərə alırsa, Q.Cəfərov «...insan və başqa canlıların məkanda yerdəyişmə, tövrdəyişmə ilə əlaqədar olan hərəkətini bildirən feillərin üç sinfini qeyd edir: 1. Tövr (təbii vəziyyət) dəyişikliyi bildirənlər; 2. Üfûqi istiqamətli hərəkət bildirənlər; 3. Şaquli istiqamətli hərəkət bildirənlər».² Doğrudur, müəllif bu bölgünü apararkən subyektiv müşahidə və şəxsi qənaətlərinə əsaslanmış və onların ilk növbündə təbii vəziyyət dəyişikliyi bildirməsi önə çəkilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əksər hərəkət feillərinin icrası zamanı bu xüsusiyyət özünü göstərə bilir və müəllifin verdiyi misalların da əksəriyyəti sinonim mənalar ifadə etməklə daha çox hallarda oturmaq və durmaq hərəkətləri ilə bağlı şəkildə üzə çıxır. Ona görə də onun müəyyənləşdirdiyi bölgülərdən birincisinin adı o qədər də uyarlı seçilməmiş və feillərin semantik məzmunu ilə o qədər də əlaqəli şəkildə özünü göstərmədiyi misallardan da aydın şəkildə görünür.

«Azərbaycan dilinin qrammatikası»³ və «Müasir Azərbaycan dili»⁴ kitablarında isə hərəkət feilləri xüsusi qrup kimi qeyd edilsə də, onların ifadə etdiyi semantik çalarlıqlar nəzərə alınmamış, hərəkət feilləri haqqında qısa məlumat verilməklə daha çox onların qrammatik xüsusiyyətləri

¹ Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV, Лексика. М., 1962, с.111.

² Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.100.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (Morfologiya), Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 321 s.

⁴ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, 510 s.

yətlərindən bəhs edilmişdir.

Hərəkət feillərinə xüsusi bir hissə həsr edilmiş «Müasir Azərbaycan dili»¹ kitabında bu qrupa daxil olan feillərin hərəkətin müxtəlif cəhətlərini göstərə bildiyi nəzərə alınır və bu baxımdan həmin feillər iki leksik-semantik qrupa ayrılır:

1) hərəkətin istiqamətini göstərənlər; Məsələn, enmək, yollanmaq, çatmaq, dönmək, getmək, qalxmaq, çıxmaq, üz qoymaq, daxil olmaq.

2) hərəkətin tərzini göstərənlər; Məsələn, yavaşmaq, veyillənmək, səndələmək, addımlamaq, axsamaq, yüyürmək, qaçmaq.²

Hərəkət feillərinin bu qruplara bölünməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilsə də, bölmənin müəllifi həmin bölgünü tam hesab etmədiyindən hərəkət feillərinin digər mənə çalarlıqlarına da diqqət yetirməyi lazım bilmiş və hərəkət feillərinin hərəkətin icrasında olan vasitəni göstərdiyini, bir qisminin adi, bir qisminin isə sürətli prosesi bildirdiyini də göstərmiş və onlara aid dil faktlarından nümunələr vermişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə hərəkət feilləri xüsusi tədqiqat obyektindən olmadığından bu feillər haqqında qısa məlumat verilməsi ilə kifayətlənilmiş, onların digər xüsusiyyətlərinə ayrıca diqqət yetirilməmişdir. Lakin burada hərəkət feilləri haqqında verilən bu qısa məlumatlar da həmin leksik-semantik qrupa daxil olan feillər haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə, onların əsas xüsusiyyətləri barədə müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Bu məlumatlar hərəkət feilləri haqqında

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, 510 s.

² Yəne orada. s.198.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

ümumi təsəvvürün əldə edilməsinə yaxından kömək edir və əhəmiyyətli olması ilə seçilir. Lakin burada mübahisə doğuran əsas məsələlərdən biri odur ki, müəllif hərəkət feilləri haqqında danışarkən bir yerdə qəti şəkildə bu feillərin əksəriyyətinin təsirsiz olduğunu,¹ digər bir yerdə isə onların az bir qisminin təsirli feil olmasını qeyd etməsidir.² Nəzərə almaq lazımdır ki, bu semantik qrupa daxil olan feillərin xeyli hissəsi təsirsiz olsa da, müəyyən qismi təsirli feil olmaqla müəyyən obyektə bağlıdır. Həmin feillərin təsirsiz olması isə onların semantikasına ilə bilavasitə bağlıdır və bəzi hallarda bu tipli feillərin bir qisminin situasiyadan və işləndiyi mətnin məzmunundan asılı olaraq həm təsirsiz, həm də təsirli feil kimi özünü göstərməsini də müşahidə edə bilirik. Məsələn, *gəzmək, keçmək* feilləri həm təsirli, həm də təsirsiz ola bildiyi kimi (müəyyən bir maneəni keçmək və ya bulvarda (nəyi isə) gəzmək, yoldan keçmək), bir qrup hərəkət feillərinin isə həmişə təsirli olduğu və müəyyən obyekt tələb etdiyi də məlumdur. Məsələn, *sürmək, sürümək, qabaqlamaq, izləmək, təqib etmək* və s.

Deməli, Azərbaycan dilindəki hərəkət feillərinin həmişə təsirli və ya təsirsiz olmasını qəti şəkildə söyləmək, bircə, o qədər də inandırıcı deyildir.

Hərəkət feillərinin leksik-semantik mənalarını nəzərə alaraq onların yarımqruplarının müəyyənləşdirilməsi məsələsi daha dəqiq və elmi şəkildə H.K.Quliyevin tədqiqatlarında öz əksini tapır. Müəllifin 1998-ci ildə nəşr edilmiş «Türk dillərində feilin semantikasına» adlı əsərdə hərəkət

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.198.

² Yəni orada. s. 199.

feillərinin altı qrupu¹ Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında hazırladığı «Müxtəlifsis-temli dillərdə feilin semantik təsnifatı» adlı əsərdə isə on bir qrupu qeyd edilmişdir.² Müəllif oğuz qrupu türk dillərinin materiallarının təhlili ilə apardığı tədqiqat işində özündən əvvəlki bir çox araşdırmalara da müraciət edir və hərəkət feillərinin icra istiqamətini nəzərə almaqla bölünən üfüqi və şaquli hərəkət feilləri qruplarını deyil, V.F.Veşilovanın yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgüsünə əsaslanaraq həmin feillərin yarımqruplarını da müəyyənləşdirir.³ Elə həmin müəllifin müxtəlifsisistemli dillərin materialları əsasında apardığı araşdırmada isə, bizcə, daha elmi və inandırıcı bölgü aparır və hərəkət feillərinin aşağıdakı yarımqruplarını müəyyənləşdirir:

1. Hərəkətin üsulunu (vasitəsini) bildirən feillər. Bu yarımqrupa o, *yüürmək, üzmək, sıçramaq, sürüşmək, iməkləmək* feillərini daxil edir.

2. Hərəkətin istiqamətini bildirən hərəkət feilləri. Bu yarımqrupa *gəlmək, getmək, qayıtmaq, keçmək, qonmaq, irəliləmək, enmək, yetmək, köçmək, yönəlmək, yaxınlaşmaq, uzaqlaşmaq, girmək çıxmaq, düşmək* feillərini;

3. Hərəkətin üsulunu (vasitəsini) və istiqamətini bildirən hərəkət feilləri. Bu yarımqrupa *düşmək* (hərəkət vasitəsi ayaq, hərəkətin istiqaməti aşağı), *dırmaşmaq* (hərəkətin vasitəsi ayaq, istiqaməti yuxarı) feillərini;

4. Mücərrəd mənalı feillər. Bu yarımqrupa isə *qımlıdanmaq, tərpanmək, gəzmək* feillərini aid edir.⁴

¹ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, ЭЛМ, 1998, с. 28.

² Quliyev H. Müxtəlifsisistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001, s.30-32.

³ Yənə orada. s. 28-30.

⁴ Yənə orada. s. 31-32.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Misallardan görüldüyü kimi, burada da aparıcı semantika hərəkətin istiqaməti və vasitəsi olduğundan digər növ hərəkət feillərinin mənasını da özündə birləşdirir və istiqamət məzmunu əsas rol oynayır və digər növ hərəkət feillərini də istiqamət semantikalı feillər bu və ya digər dərəcədə özündə ehtiva etmiş olur. Lakin müəllifin qeyd etdiyi sonuncu qrupun nə üçün mücərrəd mənalı hərəkət feilləri adlandırması məlum olmur və onun mücərrəd anlayış ilə nəyi nəzərdə tutduğunu anlaşılmır.

Azərbaycan dilindəki hərəkət məzmunlu feillərin semantikasını ilə bağlı aparılmış araşdırmaları və irəli sürülən mülahizələri nəzərə almaqla və dil faktlarının təhlil edilməsi nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, hərəkət feillərinin leksik-semantik məzmun baxımından qruplaşdırılması zamanı onların icra istiqaməti daha çox nəzərə alınmalı, hərəkət feilləri üfüqi və şaquli istiqamətdə icra edilən hərəkətlər kimi qruplaşdırılmalıdır. Digər bütün hərəkət məzmunlu feilləri məhz bu iki qrupda birləşdirmək və onların ifadə imkanlarını daha aydın şəkildə üzə çıxarmaq mümkündür. Bu, həm də hərəkət feilləri haqqında tam və əhatəli təsəvvür əldə etməyə, bu tip feillərin elmi və praktik baxımdan daha doğru izah olunmasına yaxından kömək edə bilər.

Hərəkət feillərinin icra istiqaməti baxımından növlərindən biri olan üfüqi hərəkət məzmunlu feillər bu və ya digər hərəkətin, dinamik fəaliyyətin məhz üfüqi istiqamətdə, həm də iki əks istiqamətdə irəliyə və geriyyə yönəldiyini, icrasının məhz bu şəkildə reallaşdığını bildirir. Bu istiqamətlər isə bilavasitə hərəkət feillərinin semantikasını, onun məna imkanları ilə reallaşır və danışanın məkan baxımından mövqeyi ilə müəyyənləşdirilir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dili feillərinin tipoloji müqayisə yolu ilə təhlili və dil faktlarının tutuşdurulması nəticəsində, eyni zamanda hərəkətin dinamikası baxımından icrasının dialektik qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müqayisə olunan hər iki dildə üfüqi hərəkət məzmunlu feillər şaquli istiqamətli hərəkət məzmunu ifadə edən feillərlə müqayisədə kəmiyyətcə daha çox olmaqla, feillərdə ifadə olunan ümumi hərəkət məzmununun mahiyyətindən irəli gəlir. Çünki, təbii olaraq, üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkət növləri şaquli istiqamətdə icra olunan hərəkət ilə müqayisədə çox olduğundan bu cür hərəkətləri ifadə edən feillər də sayca dildə çoxluq təşkil edir. Bu tipli feillərin semantik-qrammatik baxımdan təhlili və araşdırılması, onların funksional ifadə imkanlarının üzə çıxarılması dilçiliyin mühüm məsələlərindən biri olmaqla elmi və praktik baxımdan böyük əhəmiyyəti ilə seçilir.

II FƏSİL

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ÜFÜQİ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN LEKSİK-
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkət feilləri öz leksik-semantik mənaları baxımından müxtəlif tipoloji qrupa daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində təxminən eyni və ya oxşar leksik-semantik funksiyalara malik olmaqla universal dil hadisəsi hesab edilə bilər. Bu, təbii olaraq, həm də onunla bağlı hesab edilə bilər ki, bu və ya digər feillə ifadə olunan hərəkət prosesi dialektik anlayış olmaqla əksər dillərdə mahiyyət və məzmun baxımından eyni və ya oxşar şəkildə özünü göstərir. Lakin həmin obyektiv mahiyyət daşıyan hərəkətlərin dil vahidləri ilə adlandırılması zamanı müxtəlif leksik vahidlərdən istifadə olunması hər bir dilin anlayış və məfhumları adlandırma bilmə imkanları ilə reallaşır. Ona görə də üfüqi istiqamətdə icra olunan bu və ya digər hərəkətlər müqayisə olunan dillərdə fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunur və onların semantik məzmunu, mahiyyəti oxşar olsa da, dil elementləri bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər üfüqi şəkildə icra olunan hərəkətlərin icra olunma xüsusiyyətləri, icra istiqaməti və hər bir dilin özünəməxsus qanunları və daxili leksik imkanları vasitəsilə reallaşır. Məhz bu fərqlərin və oxşarlıqların üzə çıxarılması, müqayisə olunan hər bir dilə xas olan spesifik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və onların ən incə mənə çalarlarının təhlil edilməsi üçün ingilis və Azərbaycan

dillərinin üfqi hərəkət məzmunlu feillərinin leksik-semantik mənalara, onların ifadə imkanlarına görə ayrı-ayrılıqda təhlil edilib araşdırılması məqsədəuyğundur. Çünki bu zaman müqayisə olunan hər bir dilin materiallarını təhlil etməklə onlara xas olan səciyyəvi əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilmələr aparılması daha asan ola bilər.

İngilis dilində üfqi hərəkət feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Hərəkətin istiqamətini bildiren feillərin sistemləşdirilməsi, onların icra xüsusiyyətlərini, semantik tiplərini müəyyənləşdirmək təkcə tədqiq etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dilləri üçün deyil, bütövlükdə ümumi dilçilik üçün də faydalıdır.

Əgər biz üfqi istiqamətli hərəkət bildiren *to go* feilini təhlil etsək, aydın olar ki, bu feil qoşulduğu bütün sözlərlə birlikdə özünün müstəqil mənası ilə yanaşı, bir sıra yeni məna çalarlığı kəsb edir.

To go üfqi hərəkət bildiren feil çoxmənalıdır. Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, bu feilin müxtəlif lüğətlərdə otuzdan çox mənası təqdim olunur.

To go+prep+noun tərkibli birləşmələr isə sayca daha çoxdur. Məsələn,

to go on a journey – səyahətə getmək;

to go on a world trip – dünya səyahətinə çıxmaq;

to go on a tour – səyahətə getmək;

to go on a cruise – dəniz səyahətinə çıxmaq;

to go down to the sea – dəniz kənarına getmək və s.

Yuxarıdakı nümunələrdən görünür ki, *to go+prep+*

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

noun tərkibli bu ifadələr *to go* feili ətrafında semantik bir sahə yaratmışlar. Bu semantik sahədə sözlərin birləşməsi müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş vermişdir. Səyahət adı bildirən *to go+prep* tərkibli birləşmələrdə *on* və *down* sözləri müəyyən qanunauyğunluqla *to go* feilinə birləşmişdir. Bu birləşmələrdə işlənən *on* və *down* sözləri istiqamət bildirir. Deməli, *to go on* və *to go down* birləşməsinə sinonim hesab etmək olar. Lakin səyahət adı bildirən birləşmələr *to go down* ifadəsi ilə işlənir. Səyahət adı bildirən ifadələr arasında *to go on* və *to go down* müəyyən qanunauyğunluqla *to go down+isim* tərkibli birləşmələrdə çoxluq təşkil edir.

Məsələn, *to go down to the country; to go down to the sea; to go down to the seaside* və s.

Yuxarıda qeyd olunmuş birləşmələrdə *down* sözləri özünün dördüncü mənasında işlənərək, dilçilikdə hazır ifadələr kimi formalaşmışdır.

Səyahət adı bildirən *feil+sözləri+isim* tərkibli ifadələrdə feil isimsiz də öz morfoloji xüsusiyyətlərini mühafizə edib saxlamışdır. Bu birləşmələrin bəzilərində isimlər müəyyənlik, bəzilərində isə qeyri-müəyyənlik bildirən artiklla işlənir.

Məsələn, *to go on a round trip (qeyri-müəyyənlik artikli), to go down to the country (müəyyənlik artikli)*

Bu birləşmələrin birinci elementi olan *to go* feili də feillərə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə ehtiva etmişdir. Yəni, *to go* feili feilin şəxs, kəmiyyət və zaman formalarına görə dəyişə bilər. Məsələn,

Children often go on a school trips (Present Indefinite Tense)

He had gone touring (Past Perfect Tense)

We are going down to the country next week
(*Present Continuous Tense*) və.s

Qeyd etmək lazımdır ki, *to go+prep+isim* tərkibli səyahət adı bildirən ifadələr əsasən, feilin məlum formasında işlənir.

Frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlərin sinonimliyini onların üslubi çalarlığı ilə bağlıdır. Çünki, bildiyimiz kimi, üslubi paradıqmanı təşkil edən sözlər eyni əşya, hadisə, əlamət və sairəni əks etdirir və buna görə də onlar sinonim cərgəsini yarada bilirlər. Məsələn,

to go on a journey = to go on a trip

to go on holiday = to go on vacation

to go on an excursion = to go outing və s.

Bu xüsusiyyət *to go+prep+isim* tərkibli səyahət adı bildirən ifadələrdə də mövcuddur.

Müasir ingilis dilində işlədilən üfüqi hərəkət bildirən feillər həm ayrıca, həm də birləşmə daxilində aşağıda qeyd olunmuşdur. Onların Azərbaycan dilində qarşılığının da verilməsi müqayisə olunan dillərdə həmin feillər haqqında daha geniş təsəvvür əldə etməyə kömək edə bilər: *to go-getmək*; *to come-gəlmək*; *to sail-üzmək*, *to run-qaçmaq*, *to start-yola düşmək*, *to move-hərəkət etmək*; *to drive-sürmək*; *to walk-gəzmək*; *to direct-yollanmaq*; *to leave-tərk etmək*; *to pass-ötüb keçmək*; *to remove-irəliyə hərəkət etmək*; *to arrive- çatmaq*, *to enter-daxil olmaq*; *to cross-ötüb keçmək (keçib getmək)*; *to advance-irəliləmək*, *to step-addımlamaq*, *to part-ayrılıb getmək*; *to hurry-tələsmək*.

İngilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillər birləşmə daxilində işlənərək fərqli mənalarda ifadə edə bilər:

to go on – getmək//davam etmək;

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

- to go back* – qayıtmaq;
to be back – geri dönmək;
to get across – keçib getmək;
to move forward – irəliyə hərəkət etmək;
to move further – qabağa getmək;
to move on – irəliləmək;
to get to place – bir yerə getmək//çatmaq;
to reach a place – bir yerə gedib çatmaq;
to make one's way to – özünə yol tapmaq;
to make one's way towards – irəliyə hərəkət etmək;
to draw nearer to – bir kəsə yaxınlaşmaq;
to come nearer to – bir adama yanaşmaq;
to move off – ötüb keçmək;
to move away – çıxıb getmək;
to go in – içəri daxil olmaq;
to come in – içəri daxil olmaq;
to go out – çıxıb getmək;
to take away – bayıra çıxmaq və s.

Müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin leksik xüsusiyyətləri semantik xüsusiyyətlərindən daha rəngarəngdir. Feil başqa dillərin təsirinə qarşı güclü müqavimət göstərən bir nitq hissəsidir.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində başqa dildən keçən feil kökünə təsadüf edilmir. Deməli, Azərbaycan dilində bütün feil kökləri öz dilimizə məxsusdur. Başqa dillərə məxsus feil olmayan nitq hissələrindən də yalnız öz dilimizə məxsus leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə feillər yaranır. Yəni, Azərbaycan dilində feil düzəldən heç bir alınma şəkilçi yoxdur. Odur ki, dilimizin qədim dövrlərini, onun inkişaf tarixini, başqa türk dilləri ilə olan tarixi bağlılığını daha dürüst, daha dəqiq

öyrənməkdə feil müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir ingilis dilində geniş işlənən *to move, to go, to walk, to limp, to tiptoe, to gallop, to run, to march, to advance* və s. kimi feillər ən qədim dövrlərə aiddir. Belə feillərə Azərbaycan dilində də təsadüf etmək olur.

Məsələn, *gəzmək, getmək, vermək, almaq, qaçmaq* və s. feillər də qədim dövrlərə təsadüf edir.

Hər iki dildə qədim dövrlərə məxsus olan feil kökləri, ümumiyyətlə, təkhecalıdır. Hər iki dildə işlənən ikihecalı, hətta üç və daha çox hecalı feil kökləri əslində təkhecalı feil köklərindən törəmədir.

Feilin leksik xüsusiyyətlərindən biri onun düzəltmə feillərin və feildən düzələn adların, eyni zamanda bir sıra mürəkkəb feillərin təşkilində iştirak etməsindən ibarətdir. Bu isə söz yaradıcılığı prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində feillərdən yeni feilin düzəldilməsi prosesi daha geniş yayılmışdır. Bu proses bir leksik hadisə kimi, hərəkətin subyektə olan münasibəti, yəni hərəkətdə subyektin iştirakını fəallaşdırmaq və zəiflətmək baxımından qrammatik bir prosesdən də ibarətdir. Lakin burada leksik proses daha qabarıqdır.

Feilin mücərrəd mənaya malik olması bu prosesə uğramış sözlərin müxtəlif müstəqil mənalar daşdığını hiss etməyə imkan verir.

Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan ədəbi dillərinin leksik cəhətdən inkişafında, zənginləşməsində bu proses böyük rol oynayır. Ədəbi dilin müxtəlif sahələrinə aid terminlərin də demək olar ki, böyük bir qismi bu yolla yaranır.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkətin istiqamətini bildiren feillərin məzmun və müxtəlif formal distributiv cəhətlərini nəzərə almaqla, sistemli şəkildə müqayisəli təhlili leksik səviyyədə paradigmatik sıraların müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İdarə əlaqəsinə gəldikdə, birləşmə daxilində ingilis dilində sözlü və sözsüz, Azərbaycan dilində qoşmalı və qoşmasız (yəni, hal şəkilçili) növləri təzahür olunur. Təsirli leksemlər həm mənə, həm də distributiv cəhəti birləşmə qabiliyyətinə görə leksik-semantik qruplara aid edilir. Belə halda, sözlü və qoşma leksik səviyyədə idarə edən leksem (təsirli leksem) və idarə olunan (tamamlıq) leksemle birlikdə vəhdət təşkil etmir. Onlar leksik birləşmə daxilində idarənin ifadə vasitələri kimi fəaliyyət göstərir.

Təsirli leksemlərin (məsələn, feillərin) bu və ya digər leksik-semantik qrupda birləşməsinə dilçilik eksperimenti kimi qəbul olunmuş leksik-transformasiya ilə yoxlamaq mümkündür. Leksik transformasiyada eyni leksik-semantik qrupa daxil olan təsirli feillər eyniköklü, mənaca birbirinə yaxın olan isim və ya sifətlə əvəz olunması kimi transformasiyanı tətbiq etmək mümkündür.

Hər iki dildə leksik-semantik qrupların müəyyənləşdirilməsində idarə əlaqəsinin ifadə vasitələri nəzərə alınmışdır. Bu məqsədlə feili birləşmələri idarə əlaqəsi çərçivəsində modelləşdirməklə əyani şəkildə müqayisəli təhlil aparmaq olar. Birləşmə modellərində eyni leksik-semantik qrupa daxil olan təsirli leksem idarə etdiyi tamamlıq və idarə vasitələri (sözlü, qoşma və hal şəkilçisi) öz əksini tapır.

Elementar leksik vahidləri leksik-semantik qruplarda sistemli şəkildə öyrənərkən, onların elementar sintaktik

vahid kimi cümlədə işlənməsi, dilin leksik və sintaktik səviyyələrində elementar vahidlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmalıdır.

Feillərin leksik xüsusiyyətlərindən söhbət açarkən frazeoloji feillərə nəzər salmaq maraqlı olardı. Frazeoloji feillər dildəki digər söz birləşmələri kimi müxtəlif xarakterdə olurlar. Başqa sözlə fikrimizi ifadə etsək, onlardan bir qismi nitq prosesində yaranır və onlar birləşmə tərkibindən çıxıb başqa sözlə birləşərək yeni söz birləşməsi də yarada bilirlər. Elə sözlər də var ki, birləşmə daxilində əvvəlki leksik mənasından uzaqlaşır və yeni məna yaradır. Nitq prosesində yaranan digər söz birləşmələri kimi, frazeoloji feillər də həm mənalarına, həm də qrammatik quruluşuna görə tələbələr üçün çətinlik törədir.

Məsələn, *to walk* feilini götürək.

The girl *walked along* the road – verb+prep

The girl *walked down* the road – verb+prep

He opened the door and *came into* the room – verb+prep

Elə frazeoloji feillər var ki, onların başa düşülməsi çətinlik yaratmır, lakin bir qisim frazeoloji feillər də var ki, onların başa düşülməsi çətinlik törədir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji feillərin dildə geniş işlədilməsi nitqi daha da zənginləşdirir.

İngilis dilində hərəkətin istiqamətini bildirən və dildə geniş işlədilən feillər sırasına aşağıdakıları aid edə bilərik. Həmin feillərin hər birinin izahı da verilmişdir:

to move – *to change the place or position of (move is very general and implies no more than the fact of changing position);*

hərəkət etmək – *yeri və ya pozisiyanı dəyişmək (move feili*

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

ümumi mənalı feildir və əsasən pozisiyanı dəyişmə faktından artıq bir şey ifadə edə bilmir);

to go – to move from one location to another, to move on a course, to proceed;

getmək – bir yerdən başqasına hərəkət etmək;

to pass – to go by or move past something through, along, over or upon;

ötüb keçmək – bir maneənin içərisindən ötüb getmək;

to walk – to move by putting forward each foot in turn, one foot always being on the ground;

gəzmək, gəzib dolaşmaq – ayaqlarını növbə ilə yerə qoyaraq irəliyə addımlamaq;

to step – to walk, to move or go by making a step, to move by raising the foot and bringing it down elsewhere or by moving each foot in succession;

addımlamaq – addım-addım irəliyə getmək, irəliləmək;

to tread – to step or walk on or over;

maneəni dəf edib addımlamaq – maneənin üzərindən keçib getmək, basdalamaq;

to pace – to walk with slow or measured tread;

yavaşca addımlamaq – yavaşca irəliyə getmək;

to tramp – to walk with heavy steps;

ağır-ağır addımlamaq – ağır addımlarla irəliləmək;

to stride – to walk with long steps;

iri addımlarla irəliləmək – iri addımlarla irəliyə getmək;

to tiptoe – to walk on the fore ends of the feet;

barmağın ucunda yerimək – barmaqlarının uc hissəsində irəliyə getmək;

to trudge – to walk wearily or with effort, to walk steadily and usually laboriously;

yorğun-yorğun irəliləmək – müəyyən say göstərməklə

Aytən Allahverdiyeva

(cəhdlə) irəliləmək;

to wade – to move on foot through any substance that offers resistance, such as water, snow, etc;

müqaviməti yararaq irəliləmək – suyun, qarın və s.

müqavimətini qıraraq;

to limp – to walk lamely as when on leg or foot is stiff or injured;

axsaya-axsaya irəliləmək – ayağı, yaxud qıçı incidirmiş kimi axsaya-axsaya yerimək (irəliləmək);

to stroll – to walk in a leisurely or idle manner;

avara-avara gəzmək – bekar tərzdə gəzmək;

to march – to walk with measured steps as soldiers do;

addımlamaq – əsgərlər kimi ölçülü addımlarla irəliləmək;

to parade – to march in procession;

paradda addımlamaq – parad prosesində addımlamaq;

to run – to move rapidly by steps faster than those used when walking;

qaçmaq – gəzə-gəzə getməkdən daha sürətlə addımlamaq;

to dash – to run fast, to move violently and rapidly;

sürətlə qaçmaq – çox sürətlə qaçmaq, hərəkət etmək;

to rush – to move with speed, to move forward with haste or eagerness or without preparation;

cummaq – tələsə-tələsə irəliyə hərəkət etmək

(hazırlıqsız);

to dart – suddenly begin to run fast, to move suddenly or rapidly;

qəflətən götürülmək – qəflətən qaçmağa başlamaq;

to gallop – to run very fast, to run at a gallop;

dördnala çapmaq – çox sürətlə qaçmaq;

to race – to go or move at top speed;

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

- yarişmaq – iri addımlarla getmək;*
to trot – to move in slow, running way;
yavaş hərəkət etmək – yavaş-yavaş irəli getmək;
to bound – to move by sudden leaps;
qəflətən irəli sıçramaq – qəflətən irəliyə şığımaq;
to crawl – to move along with the body prone and close to the ground;
sürünmək – sürünə-sürünə hərəkət etmək;
to creep – to crawl, to move with the body close to the ground;
sürünə-sürünə getmək – əyilə-əyilə, bədəni torpağa yaxınlaşdırmaqla irəliləmək;
to scramble – to climb or crawl quickly, using hands feet;
to move or climb hastily;
cəld sürünərək getmək – əl-ayağı işlətməklə cəld sürünmək;
to roll – to move or be moved like a ball, by turning over and over;
yumalana-yumalana irəliləmək – top kimi çevrilə-çevrilə irəliləmək;
to worm – to move or proceed sinuously;
irəliləmək – soxulcan kimi hərəkət etmək, irəliləmək;
to glide – to move smoothly and easily along, to move continuously and effortlessly;
səylə irəliləmək – cəhdlə, davamlı hərəkət etmək, sürüşmək;
to slide – to move smoothly along a surface;
sürüşmək – səthin üzərində sürüşərək irəliləmək;
to slip – to move with a smooth sliding motion;
sürüşmək – sürüşkən hərəkətlə irəliləmək;
to skate – to glide on ice or on a smooth surface wearing

skates;

buzda sürüşmək – konkidə buz üzərində sürüşmək;

to advance – to move or go forward;

irəliləmək – irəliyə hərəkət etmək;

to proceed – to move or go forward again;

davam etdirmək (hərəkəti) – yenidən irəli hərəkət etmək;

to progress – to proceed, to move forward;

inkişaf etdirmək (hərəkəti) – irəli getmək, hərəkət etmək;

to come – to move toward, to approach;

gəlmək – yaxınlaşmaq;

to approach – to move near to in space, time, quality, etc;

yaxına gəlmək – məsafə, vaxt və keyfiyyətə yaxınlaşmaq;

to arrive – to come to a planned place;

çatmaq, varid olmaq – planlaşdırılmış yerə çatmaq;

to reach – to arrive at or come to something;

çatmaq – bir yerə çatmaq;

to near – to draw close, to approach;

yaxınlaşmaq – yaxına gəlmək;

to flee – to run away from something;

bir şeydən qaçmaq – bir şeydən qaçıb qurtarmaq;

to escape – to run away from;

canını qurtarmaq (qaçmaq) – bir şeydən (kəsdən) qaçıb

canını qurtarmaq;

to stray – to go away from a usual or proper place, with no aim in mind;

məqsədsiz bir yerdən qaçmaq – ağına gəlməyən adi bir

yerdən qaçıb qurtarmaq;

to cross – to move or pass across something;

ötüb keçmək – bir şeyi ötüb keçmək;

to enter – to come or go into;

daxil olmaq – bir şeyə daxil olmaq, girmək;

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

to intrude – to come in without being asked or wanted;
dəvətsiz gəlmək – dəvət olunmadan, xahiş edilmədən
içəriyə daxil olmaq;

to penetrate – to enter, to force a way into or through;
daxil olmaq – güclə keçib getmək, daxil olmaq;

to swarm – to move or come together in large numbers;

birlikdə hərəkət etmək – çox sayda insanla daxil olmaq;

to pursue – to follow someone running with the purpose of catching;

izləmək – bir kəsi tutmaq məqsədilə (bir kəsi) izləmək;

to stalk – to follow and approach quietly, in pursuit;

sakitcə birinə yaxınlaşmaq – yavaşca bir kəsə

yaxınlaşmaq;

to lag – to move slowly;

yavaş-yavaş hərəkət etmək, yavaş-yavaş irəliləmək;

to travel – to go on a journey, to move about on a trip;

səyahət etmək – səyahətə çıxmaq;

to tour – to travel from place to place, to go on a tour of;

tur etmək – bir yerdən digərinə getmək;

to cruise – to go on a long boat trip for pleasure;

kruizə getmək – gəmi ilə səyahətə çıxmaq;

to hike – to walk a great distance;

gəzib-dolaşmaq – uzun məsafəni qət etmək;

to advance – to come or go forward;

irəliləmək – irəliləmək, irəli getmək;

to drive somewhere (in the right direction, to the station into the country);

bir yerə maşınla getmək – (düz istiqamətdə, stansiyaya, rayona vəs.);

to drive somebody somewhere (to the station, to the farm, into the country, to smb's house);

Aytən Allahverdiyeva

bir kəsi bir yerə aparmaq – (stansiyaya, fermaya, bir adamın evinə və s.);

to force to move somewhere;

bir kəsin bir yerə hərəkət etməsinə güc gəlmək;

to leave – to go away from ;

tərk etmək – çıxıb getmək;

to leave in some manner (willingly, reluctantly);

müəyyən bir tərzdə tərk etmək – (öz arzusu ilə);

to leave at some time;

müəyyən vaxtda tərk etmək;

to sail – to move over water, to move along or be conveyed by wind;

üzüb getmək – suyun üstündə hərəkət etmək, irəliyə hərəkət etmək;

to sail (rapidly, swiftly, gracefully);

yavaş-yavaş üzmək – (cəld, sürətli üzmək);

to start – to begin to move, to set out;

hərəkət etməyə başlamaq – hərəkətə başlamaq;

to make a sudden movement;

cəld hərəkətlə irəliləmək;

to give a sudden jerk;

qəfl işarə ilə irəliləmək;

to make forward (ahead);

irəliyə hərəkət etmək;

to start for somewhere;

bir yerə yola düşmək;

to start on a journey (on a trip, on a flight);

səyahətə yola düşmək – (səyahətə, uçuşa və s.);

to set moving (acting);

hərəkətə başlamaq;

to cause to set in action;

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

hərəkət etməyə səbəb olmaq;

to give a start;

hərəkətə başlamaq;

to step – to walk a short distance;

addımlamaq – qısa məsafəyə getmək;

to move one foot after the other;

tək addımla irəliləmək;

to step in some manner (lightly, heavily, clumsily, noiselessly);

müəyyən tərzdə addımlamaq – (yüngülcə, ağır-ağır, yöndəmsiz, səssiz və s.);

to step forward;

irəliyə addımlamaq;

to step over smth.;

üstündən keçib getmək, üstündən basıb (keçib) getmək;

to walk – to move along on foot in a specified direction or manner, go slowly;

yavaş-yavaş irəliləmək – piyada addımlamaq;

to walk slowly (quickly, fast, easily, proudly, heavily, insteadily, lazily, to and fro, etc.);

yavaş-yavaş getmək – (cəld, sürətli, asan, şən, ağır-ağır, tənbəlcəsinə, ora-bura, irəli-geri və s.);

to walk along the path (along the street, along the beach);

cığırı keçib getmək (küçədən, plyajdan və s.);

to walk for some distance;

müəyyən məsafəyə gəzə-gəzə getmək;

to walk for miles;

kilometrlərlə yol getmək;

to walk to the post office;

poçta getmək (gəzə-gəzə);

to walk some distance (a mile, a bit);

müəyyən məsafəni gəzib-dolaşmaq (bir az, kilometr və s.).

Araşdırmalardan aydın olur ki, müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərdə təsirlilik və təsirsizlik xassəsi itmək üzrədir, xüsusilə təsirsizlik əlaməti bu qrupdan olan feillərin sintaktik birləşməsi ilə əlaqələnməkdədir.¹

İndi tədqiqatçılar daha çox üfüqi hərəkət bildirən feilləri a) kontekstlə əlaqəli olan, b) kontekstlə əlaqəsi olmayan feillər qrupuna bölürlər.²

Kontekstlə əlaqəsi olmayan feillər qrupunda üfüqi hərəkət bildirən feillər daha çox yer tutur. Buraya *to run, to go, to move, to haste, to hurry* və s. kimi feillər daxil edilir. Lakin bununla yanaşı, hər iki tiptən olan feillərin müxtəlif və çoxlu sayda leksik-semantik variantları mümkündür. Onlar bu və ya digər mənaya, daha doğrusu təsirlilik və təsirsizlik mənalarına zidd də ola bilərlər. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri üzərində izah edək:

I marched him back to his room.

The ships sailed in the direction of South-West.

Sözsüz ki, üfüqi hərəkət bildirən feilləri onların malik olduqları nominativ mənə baxımından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlara xas olan leksik mənaların özlərində təbii, ilkin olaraq digər mənə çalarlığı da mövcuddur. Belə mənə çalarlığına daha çox tərz, terminativ, hüdudlu və hüdudsuz mənə çalarlığını aid edə bilərik.

¹ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, с.75.

² Yənə orada. с.75.

Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri ifadə edən feillər hərəkətlərin xarakterinə görə və icra olunma üsuluna, hərəkətin icrası zamanı müəyyən obyekt tələb etməsinə və ya etməməsinə, hərəkətin icrası zamanı müəyyən maneələrin olub-olmamasına, hərəkətin icra olunma istiqamətinə (irəliyə və ya geriyə) və s. xüsusiyyətlərinə görə müəyyən qədər bir-birindən fərqlənir. Bu zaman həmin feillərin quruluş müxtəlifliyi, kök sözün semantikasını, bu tipli mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentlərin mənası və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan da ayrı-ayrı üfüqi hərəkət feillərinin fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxır. Bu baxımdan yanaşdıqda Azərbaycan dilindəki üfüqi hərəkət feillərinin aşağıdakı leksik-semantik mənalərini müəyyənləşdirmək olar:

1. Üfüqi hərəkət məzmunu ilə yanaşı hərəkətin icra istiqamətini də ifadə edərək onu konkretləşdirən feillər. Bu qrupa daxil olan feillər, əsasən irəliyə və geriyə istiqamətli icra olunan hərəkətləri bildirir.

a) Hərəkətin istiqamətini də özündə əks etdirən üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin daha çox hissəsi irəliyə doğru istiqamətlənən hərəkətləri ifadə edir. Bu isə, bircə, onunla bağlıdır ki, üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlər daha çox hallarda irəliyə istiqamətlənir və həmin hərəkət anlayışlarını ifadə etmək üçün də dildə bu tipli feillər sayca çoxluq təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin irəliyə və ya geriyə doğru istiqamətlənməsi danışan, həmin hərəkət haqqında məlumat verən şəxsin

yerləşdiyi məkanla müəyyənləşdirilir. Çünki həmin hərəkətlər danışan şəxsə tərəf və ya əks istiqamətə icra olunur ki, bu da həmin subyektin məkanı mövqeyi ilə bağlı olur. Məsələn, *gəlmək, sürünmək, çatmaq, addım-lamaq, yüyürmək, iməkləmək* və s. Məsələn,

Bunu bəlkə bircə rəssam bilmirdi – teatra təzə
gəlmişdi (Anar).

Vəsiyyətlər eləmişəm ki, üstümə də *gəlməsin* (Anar).

Getməsin o yaman ki, yerinə yaxşı *gəlməyəcək*
(Atalar sözü).

Belə feillərin əksəriyyəti təsirsiz olmaqla heç bir obyekt tələb etmir və irəli istiqamətlənmiş hərəkətləri ifadə edir.

b) Geriyə istiqamətlənmiş üfüqi hərəkət məzmunlu feillər Azərbaycan dili lüğət tərkibində sayca azlıq təşkil edir və onların yaranması üçün müəyyən təyinedici sözdən istifadə edilir. Belə ki, ayrı-ayrı üfüqi hərəkət məzmunlu feillərə geriyə istiqamət mənası verən müəyyən sözlər əlavə etməklə geriyə icra olunan hərəkət məzmunu yaratmaq olur. Məsələn, əgər *geriləmək* kök sözü əsasında geriyə istiqamətlənmə ifadə olunursa, *geriyə getmək, geriyə gəlmək, dala qayıtmaq, geri sürüşmək* və s. ikisözlü feillərdə həmin mənanın yaranmasında *geri, arxa, dal* sözləri əsas rol oynayır. Ona görə də bu tipli feillərdə hərəkətin icra olunma istiqamətini ifadə edən komponent atıldıqda hərəkətin üfüqi istiqamətinin irəliyə doğru olduğu mənası saxlanılır. Bu isə həmin mənanın yaranmasında feilə qoşulan və geriyə məkan məzmunu yaradan həmin sözlərin əsas rol oynadığını bir daha təsdiq etmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi feillərdə icra olunan hərəkətin irəliyə və ya geriyə doğru istiqamətlənməsini

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

çox vaxt situasiya və mətnin ümumi mənası ilə müəyyən-
ləşdirmək olur. Bu, həmin feillərdə ifadə olunan hərəkətin
xarakterindən və danışanın həmin hərəkət barədə hansı
məkan daxilində məlumat verməsi ilə bağlıdır. Məsələn,
qaçmaq, sürüşmək, gəlmək, üzmək kimi feillərin irəli və ya
geriyə istiqamətlənməsini ya onlarla işlənən *irəli, qabaq*
və *geri //arxaya //dala* tipli məkan və istiqamət mənalı
sözlərin köməyi və ya mətnin ümumi məzmunu ilə
müəyyənləşdirmək mümkün olur. Lakin bütün hallarda
hərəkətin istiqaməti irəliyə doğru olur. Burada fərq həmin
hərəkət haqqında məlumat verənin dayandığı məkanla
müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə, əgər qayıtmaq, dönmək
feilində hərəkətin geriyə istiqamətlənməsi mənası əks
olunsa da, onun icraçısı həmin hərəkəti üzü irəliyə doğru
yerinə yetirir və subyektin (məlumat verənin) dayandığı
yer əsas götürüldükdə hərəkətin geriyə doğru istiqamət-
ləndiyi müəyyənləşmiş olur. Məsələn,

Əli mənim səsimi eşidib *qayıtdı / döndü* və ya məni
görüb *qayıtdı // döndü*.

Bir azdan Həcər yaş əllərini silə-silə otağa *qayıtdı*
(Anar).

Bir az da ki, baldırğanla *qayıt geri* (M.Araz).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərlə ifadə olunan
hərəkətin semantikasından aydın olur ki, həmin feillər
əksər hallarda hərəkətin istiqamətinin əks tərəfə dəyiş-
məsini ifadə edir.

2.Üfûqi hərəkət semantikalı feillərdə ifadə olunan
hərəkətin adi qaydada və ya sürətlə yerinə yetirildiyi
baxımdan da həmin feillər üç qrupa bölünə bilər:

a) İcra edilən hərəkətlər sürətlə baş verir və bu adi
qaydada icra olunan hərəkətdən öz sürətinə görə fərqlənir.

Məsələn, *yüyürmək, qaçmaq, şığımaq, cummaq, şütümək* və s. Bu feillərin ümumi semantik məzmunundan aydın olur ki, üfüqi şəkildə icra olunan bu növ hərəkətlərdə sürət daha böyükdür, irəliyə istiqamətlənmiş adi hərəkətlərdən öz sürəti ilə fərqlənir.

b) Üfüqi hərəkət feillərində ifadə olunan hərəkətlər adi qaydada həyata keçirilir və burada ancaq hərəkətin üfüqi istiqamətdə və adi sürətlə icra olunması diqqətə çatdırılır. Həmin hərəkət haqqında əlavə məlumat verilmir və bu ancaq həmin hərəkətin baş verməsi haqqında informasiya ilə məhdudlaşır. Məsələn, *getmək, gəlmək, dönmək, axmaq, gəzmək, sürüşmək* və s. Üfüqi hərəkət bildirən feillərin bu xüsusiyyətini Z.İ.Budaqova da qeyd etmiş, bu tipli feillər arasındakı fərqi hərəkətin sürətinə görə özünü göstərdiyini yazmışdır.¹

Nə yavaş-yavaş *gəlırsən*, deyərsən quş lələyi üstə yeriyir (Anar).

Bu saat mənim adıma bir kağız *gəlmişdi*
(Ü.Hacıbəyov).

Cavan oğlanlar-qızlar qol-qola *gəzirdilər* (Anar).

c) Bir qrup üfüqi hərəkət məzmunlu feillər də vardır ki, onlar irəliyə doğru istiqamətlənməklə yanaşı, həm də hərəkətin adi qaydadan yavaş sürətlə icra edildiyini ifadə edir. Belə feillər həm də hərəkətin icra olunmasının xarakterinə görə fərqlənir. Bu tipli üfüqi hərəkət məzmunlu feillərə *sürünmək, iməkləmək, gəzişmək, dolaşmaq* və s. sözləri misal göstərmək olar. Məsələn,

Xeyli müddət dağda-aranda *dolaşdıqdan* sonra
evlərinə qayıtmışdı (Ə.Hacızadə).

Partizanlar düşmən səngərinə tərəf *sürünürdülər*

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.198.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

(İ.Qasimov, H.Seyidbəyli).

Təhlil etdiyimiz feil növünün ifadə etdiyi və onların semantikasında ehtiva olunan hərəkətlər müəyyən obyekt üzərində icra olunmasına-obyekt tələb etməsinə və ya obyekt üzərində icra olunmamasına, yəni obyekt tələb etməməsinə görə də fərqlənə bilər. Belə ki, bəzi üfüqi hərəkət bildirən feillərdə ifadə olunan hərəkət məzmunu müəyyən obyekt üzərində icra olunur, bu obyektə təsir edir, yəni təsirli feil olur, bəziləri isə obyekt tələb etmir və feilin təsirsiz növündə olur. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində ikinci qrupa daxil olan üfüqi hərəkət feilləri, yəni təsirsiz feillər birinci qrupa daxil olan, yəni təsirli feillərlə müqayisədə kəmiyyətə daha çoxdur. Üfüqi hərəkət məzmunlu feillər əksər hallarda təsirsiz olmaqla heç bir obyekt tələb etmir, işi icra edən elə subyektin özü olmaqla təsir obyektindən məhrum olur. Bu xüsusiyyəti sadə quruluşlu üfüqi hərəkət feillərində daha çox müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, *getmək, gəlmək, çıxmaq (evdən, otaqdan), qayıtmaq, çatmaq* və s.

Üfüqi hərəkət bildirən təsirli feillər, yəni icra olunan hər hansı bir işin müəyyən obyekt üzərinə keçməsinə bildirənlər isə Azərbaycan dilində nisbətən azlıq təşkil edir. Məsələn, *keçmək, axtarmaq, aparmaq, vermək, gəzmək, sürmək, sürümək* və s. Lakin bir çox üfüqi hərəkət feillərindən və ya adlardan yaranan düzəltmə feillər təsirli feillərə çevrilir və müəyyən obyektin olması zəruri xarakter kəsb edir. Məsələn, *çıxarmaq, yeritmək, oynatmaq, qabaqlamaq, qarşılamaq, izləmək* və s. Bu tipli üfüqi hərəkət feillərində irəliyə istiqamətlənmiş və üfüqi şəkildə icra olunan bu və ya digər hərəkət hər hansı bir obyektə

təsir etməklə feilin ifadə etdiyi iş və hərəkət həmin obyektin üzərində icra olunur və bu feillər ismin təsirlik halını idarə edir. Məsələn,

Bir itən səs ki,

Daha geri *qayıtmayacaq* (M.Araz).

Vəsiyyət eləmişdi ki, üstümə də *gəlməsin* (Anar).

Sənin üçün gətirmişəm, ala, *get*, özün üçün təzə paltar al (İ.Əfəndiyev).

3. Azərbaycan dilindəki üfüqi hərəkət feilləri, eyni zamanda, hərəkətin icra olunması zamanı birbaşa və ya müəyyən maneələrə rast gəlməklə həyata keçirilən hərəkətləri bildirir. Bu baxımdan da bu tipli feilləri iki qrupa bölmək olar: hərəkətin heç bir maneəyə rast gəlmədən icra olunmasını və hərəkətin müəyyən maneələrdən keçməsi yolu ilə icra olunmasını bildirən feillər.

a) Hərəkətin heç bir maneə olmadan, birbaşa üfüqi istiqamətdə icra olunduğunu bildirən feillər: *gəlmək, getmək, yüyürmək, qaçmaq, qayıtmaq, dönmək* və s. Bu feillərdə ifadə olunan hərəkətlərə heç bir maneə yaranmır və onun icrası həmin hərəkətləri sərbəst şəkildə yerinə yetirir.

b) Bir qrup feillərdə isə hərəkətin üfüqi şəkildə icrası zamanı müəyyən maneələri dəf etmək lazım gəlir ki, bu da hərəkətin müəyyən obyektə təsiri nəticəsində icra olunduğunu göstərir. Həmin maneə obyektləri müxtəlif xarakterli ola bilər və belə maneələr çox vaxt hərəkətin icrasına ciddi təsir göstərməyə də bilər. Məsələn, *aşmaq* hərəkəti hansısa bir maneəni dəf edərək yerdəyişməni göstərir. *Keçmək, ötmək* feillərində də bu və ya digər obyektin yaratdığı maneəni dəf etmək lazım gəlir. *Yaxınlaşmaq* feilində hər hansı obyektə məsafə baxımından *yaxın gəlmək, uzaqlaşmaq* feilində isə həmin obyektədən məsafə

baxımından uzaqlaşmaq hərəkəti nəzərdə tutulur. Məsələn,

Kefini pozma, Kəbirlinski, - dedi, ondan aralanıb
uzaqlaşdı (Anar).

Cavan oğlan Feyzullagilə *yaxınlaşdı* (Anar).

4. Üfüqi hərəkət məzmunlu feillər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlər ifadə etməsi baxımından da fərqləndirilə və müəyyən qruplara bölünə bilər. Bu tipli feillər arasında özünü göstərən semantik münasibətlər barədə danışan Q.Cəfərov onları dörd qrupa bölür: 1. Semantik yaxınlıq münasibətində olanlar; 2. Semantik əkslik münasibətində olanlar; 3. Semantik bağlılıq (asıllıq) münasibətində olanlar; 4. Semantik bərekslik münasibətində olanlar.¹ Müəllifin üfüqi hərəkət bildirən feilləri bu şəkildə qruplaşdırması həmin feillərin ifadə etdiyi semantik məzmunla sıx bağlıdır və həmin feillər öz mənası ilə bu və ya digər dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Lakin bu bölgüdəki ikinci və dördüncü qrupa daxil olan mənalar arasında o qədər də kəskin fərqin olması nəzərə çarpmır. Çünki hər iki qrupa daxil olan feillərdə antonimlik, əksmənalılıq olmaqla bir-birinin əksini ifadə edən feillər cütlüyü nəzərdə tutulur. Burada tədqiqatçı həmin hərəkətlər arasında istiqamət fərqlərinin ifadə olunduğunu və bununla da həmin feillərin bir-birindən fərqləndiyini göstərir. Nəzərə alsaq ki, hər iki qrupa daxil olan feillərdə məna baxımından əkslik, məna antonimliyi daha aparıcıdır, onda həmin feillərin elə bir qrupda birləşdirilərək verilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Məhz bunu nəzərə alaraq biz üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin semantik münasibətlərinin qarşılıqlı ifadəsinə görə üç qrupda birləşdiril-

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.102.

məsini daha məqbul hesab edir və həmin feilləri bu şəkildə də təhlil etməyə səy göstəririk.

a) Semantik yaxınlıq münasibətində olan üfüqi hərəkət feillərinin bir qisminə məzmun yaxınlığı, bir çox hallarda isə sinonimlik müşahidə edilir. Bu cür feillərdə üfüqi istiqamətdə icra olunan oxşar hərəkətlər öz əksini tapsa da, keyfiyyət fərqləri onların bir-birindən seçilməsinə də səbəb olur. Başqa sözlə, üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlər icra xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Məsələn, irəliyə doğru istiqamətlənmiş müəyyən hərəkəti ifadə edən *yerimək*, *iməkləmək*, *sürünmək*, *addımlamaq*, *qaçmaq*, *cummaq*, *şığmaq* və s. kimi feillərdə ifadə olunan hərəkət məzmununu həmin hərəkətin sürəti, icra olunma vasitəsi və xarakteri baxımdan bir-birindən fərqlənir. Ona görə də əgər *yerimək* feili ilə irəliyə doğru istiqamətlənmiş adi hərəkət ifadə olunursa, *yüyürmək*, *qaçmaq*, *cummaq*, *şığmaq* feillərində əvvəlkindən sürətli olan hərəkət, *addımlamaq*, *iməkləmək*, *sürünmək* feillərində isə nisbətən zəif sürətlə icra olunan və müəyyən vasitə ilə yerinə yetirilən hərəkət məzmununu ifadə olunur. Deməli, üfüqi hərəkət bildirən bu feillərin əsas semantik fərqi də buradan meydana çıxır ki, bu da eyni istiqamətdə icra olunan, reallaşan hərəkətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından bir-birindən fərqlənməsini şərtləndirən amillərdən hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, istər sürətli formada, istərsə də asta şəkildə icra olunan üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin işlənmə məqamları və işlənmə situasiyaları bir-birindən fərqlənir. Belə ki, bu və ya digər canlının üfüqi istiqamətdə icra etdiyi müəyyən hərəkətlərin obrazlı, daha təsirli, emosional, bədii şəkildə ifadə olunması üçün bu tipli feillərin

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

işlənməsinə ciddi ehtiyac duyulur və onların müvafiq olanları işlədilir. Məsələn, kiminsə (və ya nəyinsə) *yeriməsi, yüyürməsi, cumması, iməkləməsi, sürünməsi* və s. şəkildə ifadə olunmuş hərəkətlər, təbii ki, dinləyənin öz təsir effekti ilə fərqlənir. Kimsə yeriyirsə, bunu normal bir hərəkət hesab etmək mümkündürsə, şığıyır və ya cumursa, iməkləyir və ya sürünürsə, bunlar adi yerimək hərəkətinin ifadə olunma normalarından kənara çıxır və həm də hərəkətin xarakteri, mahiyyəti haqqında müəyyən əlavə təsəvvür və informasiyanın yaranmasına səbəb olur. Məsələn,

Bir müddət səssiz *addımladılar* (Anar).

Kinostudiyaya *gedirəm* (Anar).

Onlar xoş söhbəti, xoş üzünü sevər,

Dava-dalaş olsa, çıxıb *gedərsən*.

Tüstüsüz ocağı, işıqsız evi

Dağıdıb *gedərlər*, yıxıb *gedərlər* (M.Araz).

və ya

Pələnglər, şirlər suya *qaçırdı*,

Balıqlar, delfinlər quruya (M.Araz).

İman kişi evə gələn kimi Mahtab yenə də gözdən

oğurlanıb onun yanına *qaçırdı* (İ.Əfəndiyev).

Əsgərlər ley tək düşmənin üzərinə *şığıyurdılar*.

Eyni sözləri mürəkkəb quruluşlu *hücum etmək - yürüş etmək, irəli atılmaq - üstünə şığımaq, veyillənmək - avaralanmaq, təqib etmək - izləmək* üfüqi hərəkət feilləri haqqında da demək olar. Yəni, bu tipli sözlər də bir-biri ilə semantik yaxınlıq, oxşarlıq xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Bu zaman onu da qeyd etmək lazımdır ki, üfüqi hərəkət bildirən feillərdəki bu cür semantik yaxınlıq

münasibəti haqqında həm də leksik sinonimlik baxımından söhbət açılmış, bu feillərin bir qismi eyni zamanda hərəkət feillərinin leksik sinonimliyi kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.¹ Müəllif xeyli sayda dil faktları əsasında *getmək - varmaq*, *getmək - yollanmaq*, *getmək - ötmək*, *getmək - axmaq* və s. sinonim cərgələr haqqında məlumat verir, onların ifadə etdiyi mənalar arasında semantik yaxınlıq olduğunu göstərir. Bu isə bir daha onu sübut edir ki, üfüqi hərəkət ifadə edən feillərdə semantik yaxınlıq münasibəti aydın şəkildə özünü göstərə bilir və dildə müəyyən fikirlərin ifadə olunması zamanı təkrarın qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır, müxtəlif üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Sinonimlərin bu üslubi məqsədləri haqqında danışarkən A.M.Qurbanov başlıca olaraq, aşağıdakıları qeyd edir: «...1) eyni sözün təkrarına yol verməmək və üslubi səlislik yaratmaq üçün; 2) fikri daha təsirli ifadə etmək üçün; 3) fikrin ən incə mənə çalarlarını ifadə etmək üçün; 4) nitqin müxtəlif növlərində satira, yumor və komik ifadələr yaratmaq üçün; 5) maddi varlığı və orada mövcud olan hadisələri daha aydın və gözəl təsvir etmək üçün».² Bütövlükdə leksik sinonimlik haqqında deyilən bu fikirləri eynilə feillərə, o cümlədən üfüqi hərəkət bildirən feillərə də aid etmək olar və semantik yaxınlıq münasibətində olan və üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri ifadə edən feillər də oxşar üslubi funksiya yerinə yetirməklə dildə axıcılıq və ifadəliliyin artırılmasına yaxından kömək edir. Bu isə onu göstərir ki, bu və ya digər hərəkətin təsviri, ifadə olunması

¹ Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, Maarif, 1991, s.57-62.

² Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, s.309.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

zamanı *çatmaq və yetişmək, getmək və yola düşmək, qayıtmaq və dönmək, ötmək və keçmək, avaralanmaq və veyillənmək* və s. oxşar semantikalı, lakin müxtəlif fonetik tərkibə malik olan feillərdən istifadə etməklə fikri daha aydın və ifadəli etmək mümkün olur. Bu da semantik yaxınlıq münasibəti ifadə edən və leksik sinonimlik funksiyası daşıyan üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin dildəki rolunun böyük olmasını bir daha sübut edir.

Bir çox hallarda semantik yaxınlıq münasibəti ifadə edən *yerimək - yüyürmək, ötmək - keçmək, yola düşmək - getmək* kimi üfüqi hərəkət feilləri birlikdə izlənərək hər iki feilin semantik mənasının vəhdət şəklində götürülərək bu və ya digər hərəkət haqqında geniş təsəvvür yaradılmasına yaxından kömək edir. Bu zaman birinci işlənən feil *-ib* şəkilçili feili bağlama funksiyası daşımaqla, həm də mürəkkəb feillərin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, «-ib şəkilçili feili bağlama ilə təsriflənən feil birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirir».¹ Məsələn,

Birdir qabağımda ağ da, qara da,
Palıdı, vələsə *çatıb aparır*.
Ən güclü sayılan qayaları da
Gücsüzlər içinə *qatıb aparır* (M.Araz).
Uşaq *yeriyib-yüyürməyə* başlamışdı.
Maşın yanımızdan sürətlə *ötüb-keçdi*.

b) Üfüqi hərəkət feillərinin bir qisminə isə semantik əkslik (antonimik) münasibətləri müşahidə etmək olur. Belə ki, bu istiqamətdə icra olunan bəzi hərəkətlərin yerinə yetirilmə yönü bir-birinin əksini təşkil edir, mənaca əkslik effekti yaradır. «Həmin əlaqə növü *gəlmək və*

¹ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.144.

getmək, gətirmək və aparmaq kimi eyni xarakterli, lakin müxtəlif istiqamətli hərəkətləri bildirən feillərə xasdır». ¹ Tədqiqatçı bu tipli feillərə aid bədii ədəbiyyat nümunələrindən xeyli sayda misallar da verərək onların əks semantik mənalar ifadə etdiyini göstərir. Məsələn,

Mən gələndə *gedirsən*, mən gedəndə *gəlirsən*
(R.Rza).

Eşşəyi hər kəs *gətirmişdi*, o da *apardı*
(C.Məmmədquluzadə).

Üfüqi hərəkət mənalı feillərin və eləcə də bütün feillərin bu şəkildə əks semantik çalarlarından istifadə etməklə fikrin obrazlı çatdırılmasına, nitqin daha təsirli və bədii şəkildə ifadə olunmasına, həmçinin maddi aləmdəki əksliklərin dil vahidləri vasitəsilə reallaşmasına yaxından kömək edir. Çünki «Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı və formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır». ² Bütün bunlar isə istər feillərin, istərsə digər qrupa daxil olan leksik vahidlərin antonimliyindən, əks mənalarından istifadə etməyi zəruriləşdirir ki, bu da dilin bütün üslublarında həmin sözlərin nitq prosesində ifadə imkanlarının çox və zəngin keyfiyyət daşdığını göstərir. Yəni «Antonim sözlər də danışıqın zənginliyini, dəqiqliyini, təsirliyini təmin edən lüğət vahidlərindəndir». ³ Məhz ona görə də üfüqi hərəkət feillərinin semantik baxımdan əkslik münasibət ifadə edən *gətir-apar*, *gəl-çix*, *get-qayıt*, *irəlilə-gerilə* və s. cütlüklərindən dilin müxtəlif

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.102.

² Həsənov H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı, Azərənəşr, 1985, s.315.

³ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.135.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

üslublarında fikrin bədii, obrazlı və təsirli şəkildə ifadə olunması zamanı fəal şəkildə istifadə edilir. Bu tipli semantik əkslik münasibətləri ifadə edən üfüqi hərəkət məzmunlu sözlərə həm sadə feil köklərində, həm düzəltmə quruluşlu, həm də müxtəlif sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb və ya tərkibi feillərdə rast gəlmək olar: *gəl - get, gir - çıx, irəlilə - gerilə, yaxınlaş - uzaqlaş, gedib çıxmaq - gəlib çıxmaq, qarşısında durmaq - qarşısından qaçmaq* və s.

Azərbaycan dilində semantik əkslik münasibəti bildirən üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin bir qismi qoşa, bir yerdə işlənir və hərəkətin davamlılığını, dayanmaz proses şəklində meydana çıxdığını ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn,

O, eyvanda tələsmədən *var-gəl edirdi*.

Bilal hər gün bu yolla *gedib-gəlir*.

Təxminən oxşar semantik əkslik münasibətini *getmək-qayıtmaq, getmək-qalmaq, getmək-gəlmək* kimi feillərdə də müşahidə etmək olur. Bu cütlüklər məzmun baxımından tam antonimlik (əkslik) yaratmasa da, onların ifadə etdiyi mənələrdə də müəyyən dərəcədə əks mənəlilik özünü göstərir ki, bu da üfüqi hərəkət bildirən həmin feillərin də bu semantik yarımqrupa daxil edilməsinə imkan verir. Məsələn, «*Gedərsən, yola sallam, qalarsan qadan allam*» tipli dil nümunələrində bu semantik əkslik daha aydın şəkildə özünü göstərir və həmin feillərin üslubi imkanlarının üzə çıxması baxımından xarakterik dil nümunəsi hesab edilə bilər. Bir çox hallarda bu tipli sözlər birlikdə işlənərək həmin semantik əkslik mənasını daha aydın ifadə etməyə kömək edir. Məsələn, *irəli getmək - geri gəlmək, irəli şığımaq - geri çəkilmək, irəli cummaq -*

dala qaçmaq, qabağa getmək - geri qalmaq və s.

Misalların mənasından da aydın olur ki, semantik əkslik münasibəti üfqi hərəkət məzmunlu feillərin müxtəlif quruluş növlərində aydın şəkildə özünü göstərə bilər.

c) Üfqi hərəkət mənalı feillərin bir qisminə isə semantik bağlılıq münasibəti də müşahidə etmək mümkündür. Q.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, bu tipli semantik bağlılıq münasibətlərinin yaranması zamanı feillərdən birinin ifadə etdiyi hərəkət digər feillərdə ifadə olunan hərəkətin baş verməsi üçün əsas şərt olur.¹ Müəllif bu tipli feillərə *gəlmək-gətirmək, getmək-aparmaq* sözlərini misal verir və doğru olaraq, həmin feillərdən birinin digərində ifadə olunan hərəkət üçün əsas şərt, baza, səbəb olduğunu göstərir. Doğrudan da *gətirmək* hərəkəti bilavasitə *gəlməklə, aparmaq* hərəkəti isə *getməklə* bağlı olduğu kimi həm də onların mənası üçün əsas olur.

Doğrudur, tədqiqatçının da düzgün olaraq göstərdiyi kimi, *gəlmək* və *gətirmək* feillərində mənşə baxımdan oxşarlıq, yaxınlıq, eyniköklülük aydın şəkildə müşahidə edilirsə, digər bu tipli feillərdə dilin bugünkü inkişaf vəziyyətində həmin eyniliyi müəyyənləşdirmək xeyli dərəcədə çətindir və bu yaxınlığı müəyyənləşdirmək bir çox hallarda heç mümkün olmur. Lakin bu tipli üfqi hərəkət mənalı feillərin təsirsiz feillərdən yaranmış təsirli feil olması faktı həmin mülahizənin ağlabatan və məntiqi olması ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin inkişaf qanunauyğunluqları baxımdan da inandırıcı görünür. Eyni zamanda həmin tədqiqat əsərində «*aparmaq*» feili haqqında deyilən aşağıdakı fikirlər də inandırıcı səslənməklə linqvistik baxımdan elmi səslənir: «*Aparmaq* feili alıb

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.102.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

varmaq mürəkkəb ifadəsindən törəmişdir. Bu, aşağıdakı linqvistik amillərin təsiri ilə mümkün olmuşdur. *Varmaq* feili işləkliyini itirərək, öz yerini getmək feilinə tərk etmişdir. *Getmək* feili isə varmaq feilinə baxmış gəlmək feili ilə daha artıq fonomorfoloji ümumiliyə malikdir. *Aparmaq* öz törədici əsası ilə semantik və sözdüzəltmə əlaqəsini itirmiş, onunla getmək feili arasında semantik, gətirmək feili arasında isə semantik əkslik və fonomorfoloji ümumilik əlaqəsi meydana gəlmişdir.¹

Bu cür semantik bağlılıq münasibətini biz üfûqi hərəkət məzmunlu *qayıtmaq-qaytarmaq*, *dönmək-döndərmək*, *qaçmaq-qaçırmaq*, *yerimək-yeritmək*, *iməkləmək-iməklətmək*, *yetmək-yetirmək* (nəyisə müəyyən bir yerə aparıb çatdırmaq mənasında), *köçmək-köçürmək* və s. feillərdə də müşahidə edə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli semantik bağlılıq (asılılıq) mənası ifadə edən üfûqi hərəkət feillərində həmin semantikanın yaranmasında təsirlilik və təsirsizlik, feillərin növ kateqoriyaları da mühüm rol oynayır. Doğrudur, *gəlmək-gətirmək* feil cütlüyündə bu semantik bağlılıq (asılılıq) münasibəti, *getmək-aparmaq* cütlüyü ilə müqayisədə daha qabarıq şəkildə göründüyü kimi, digər nümunələrdə də bu çox aydın şəkildə özünü büruzə verir və həmin semantik bağlılığın yaranmasında təsirsiz feillərdən təsirli feil düzəldən şəkilçilərin mühüm rol oynadığı göz önündədir. Bu isə həmin üfûqi hərəkət feilləri arasında özünü göstərən semantik bağlılıq (asılılıq) münasibətinin meydana gəlmə səbəbləri haqqında müəyyən təsəvvür yaranmasını asanlaşdırır. Başqa sözlə desək, təsirsiz feillər olan gəlmək, getmək, qaçmaq, dönmək, qayıtmaq, yerimək,

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.103.

iməkləmək və s. sözlər məhz təsirsiz olduqları üçün obyekt tələb etməsə, həmin feillərlə semantik baxımdan bağlı olan və onların mənasından asılı olaraq meydana çıxan gətirmək, aparmaq, qaçırmaq, döndərmək, qaytarmaq, yeritmək, iməklətmək təsirli feillər olduqlarından obyekt tələb edir və bu və ya digər işin həmin obyekt üzərində icra olunduğunu göstərir. Bu feillərin semantik bağlılığı, bir-birini semantik baxımdan tamamlaması aydın şəkildə görünür.

Burada onu da göstərmək lazımdır ki, əks cütlük semantikasını yaradan gəl-get, gətir-apar feillərinin bu semantikaya yaxın mənalar ifadə edən digər feillərdən fərqlənməsini tədqiqatçı A.Ələkbərov da qeyd etmiş və əkslik semantikasının bu iki cütlükdə daha aydın şəkildə üzə çıxdığını fərqli meyarlarla müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. «Subyektiv əlaqəli vektor əkslik ancaq iki cütlük təşkil edən feillərə şamil oluna bilər: «gəl-get» və «gətir-apar». Onu da qeyd etmək maraqlıdır ki, «göndər» feili «gətir» və «apar» feillərindən fərqli olaraq şəxsin yerdəyişməsinə göstərməyib hərəkətin istiqamətinin müəyyənləşməsinə xidmət edir».¹

ç) Üfüqi məzmunlu feillər arasında, eyni zamanda, digər bir semantik münasibət də qeyd edilir ki, bu qrupa daxil olan feillərdə də semantik əkslik münasibəti özünü göstərir. Lakin bu semantik münasibət b qrupuna daxil olan feillərin ifadə etdiyi semantik əkslik münasibətindən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, ikinci qrupa daxil olanlar tam əks istiqamətdə icra olunan, bir-birinə tamamilə zidd olan üfüqi istiqamətli hərəkətləri ifadə

¹ Алекперов А.К. Лексическая семантика простых глаголов в современном Азербайджанском языке. Баку, ЭЛМ, 1983, с.113.

etdiyi halda, bu tipli feillər nisbi əks mənalar ifadə edir. Yəqin, ona görə də bu tipli feilləri Q.Cəfərov «semantik bərəkslik» münasibəti ifadə edən feillər adlandırır. Lakin buradakı «bərəkslik» termini, bizzə, o qədər də uyarlı olmayıb mənası çətin anlaşılan söz hesab edilə bilər. Bizzə, bu tipli feillər arasında nisbi, yarım əkslik semantik münasibətlərdən söhbət gedə bilər. Yəni *getmək və dayanmaq, getmək və durmaq, gəlmək və qalmaq* və s. feil cütlərində ifadə olunan hərəkət yarım və ya nisbi əks semantik münasibətlər ifadə etməklə dilçilikdə haqqında bəhs olunan nisbi antonim mənalı sözlərə uyğun gəlir. Bu baxımdan həmin feil cütlərini yarım əks semantik münasibət ifadə edən feillər adlandırmaq daha məqsədəuyğun olardı.

5. Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin icrası zamanı hərəkətin nəticəsinin müəyyən obyektin üzərinə keçməsi və ya keçməməsi, başqa sözlə desək, hərəkətin müəyyən obyekt tələb edib-etməməsi baxımından da onları iki qrupa bölmək mümkündür. Bu zaman bəzi feillərdə ifadə olunan hərəkət müəyyən obyektin üzərində icra olunursa, digər qrup feillərdə ifadə olunan hərəkət heç bir obyekt tələb etmədən icra olunur. Başqa sözlə desək, üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin bir qismi təsirli, digər qismi isə təsirsiz olur. Bu zaman obyekt tələb edən feillərlə obyekt arasında müxtəlif münasibətlər özünü göstərir. Bu baxımdan H.Mirzəyevin təsirli feillərlə obyekt arasında özünü göstərən müxtəlif xarakterli münasibətləri üç qrupa bölməsi və onlar haqqında müfəssəl məlumat verməsi elmi maraq doğurur.¹ Doğrudur, müəllif bu əsərdə bütövlükdə təsirli feil və onların obyektlə münasibəti məsələsinə toxunur və bu

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.59.

zaman təsirli feillərin obyektə əlaqəsi zamanı hərəkətin təsiri nəticəsində obyektin müəyyən dəyişikliyə uğradığını, bu təsirdən asılı olaraq obyektin yox olub başqa varlığa çevrilməsini, yeni obyektin yaranma prosesinin özünü göstərdiyini dil faktları ilə müəyyənləşdirir. Məhz bu baxımdan da, digər feillərdə olduğu kimi, üfüqi hərəkət məzmunlu feilləri də onların təsirli və ya təsirsiz olması, bu və ya digər obyektə birbaşa bağlılığının olub-olmaması baxımından iki qrupa bölmək və həmin feillərin obyektə münasibətində özünü göstərən müxtəlif semantik çalarları müəyyənləşdirib üzə çıxarmaq olar. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dilində mövcud olan üfüqi məzmunlu təsirli və təsirsiz feillərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, «Azərbaycan dilindəki feillərin obyektə münasibəti çox müxtəlif və rəngarəngdir. Bu, hər şeydən əvvəl mətnə asılı olaraq sözdəki mənanın dəyişməsi, dilimizdəki feillərin rəngarəng semantikaya malik olması, bir feilin neçə-neçə mənanı ifadə etməsi, feil ilə obyekt arasında məntiqi və qrammatik əlaqənin müxtəlif formalarda baş verməsi ilə və s. bu kimi məsələlərlə bağlıdır».¹ Feil və onun əlaqədə olduğu obyekt arasında özünü göstərən müxtəlif xarakterli qarşılıqlı əlaqə və təsirin təhlili və araşdırılması tədqiqatçının bu fikirlərinin elmi və nəzəri baxımdan çox dəyərli olduğunu bir daha təsdiq edir. Üfüqi hərəkət feilləri ilə obyekt arasında özünü göstərən əlaqələri və təsir nəticəsində obyektə baş verən dəyişmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A. Üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin obyektə münasibəti fərqli şəkildə üzə çıxarıla bilər. Bəzi üfüqi hərəkət

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.57.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

mənəli təsirli feillərdə ifadə olunan hərəkət bu və ya digər obyektin öz məkanını, yerini tamamilə dəyişməsinə, yeni mövqedə qərarlaşmasına səbəb olur. Bu yerdəyişmə iki istiqamətdə özünü göstərə bilər ya subyektə (hərəkətin icraçısına) yaxınlaşa bilər, ya da ondan uzaqlaşır. Bu baxımdan da həmin qrupa daxil olan üfüqi hərəkət feillərini aşağıdakı qruplara bölə bilərik:

1) Təsir nəticəsində obyekt öz yerini dəyişərək subyektə yaxınlaşır. Bu tipli üfüqi hərəkət feilləri kəmiyyətə azlıq təşkil etsə də, onların sadə, düzəltmə və mürəkkəb növləri də ola bilər. Məsələn, *gətirmək, yaxınlaşdırmaq, gətirib çatdırmaq, sürüb gəlmək, sürüyüb gətirmək* və s.

Bu feillərin tələbi ilə obyektin yerdəyişməsi və onun işi icra edənə yaxınlaşması bir çox hallarda mətnin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və mətndən kənarında onun hansı istiqamətdə icra olunmasını müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur. Məsələn, *yaxınlaşdırmaq* feilinin ifadə etdiyi mənə mənə, bizə sözləri ilə işləndikdə subyektə (məlumat verənə) yaxınlaşmaq mənasını verirsə, məlumat verəndən (subyektdən) uzaq olan, bəzən hətta əks istiqamətdə olan hər hansı digər obyekt anlayışlı sözlə işləndikdə isə subyektdən uzaqlaşma mənası verir. Bu mənalar situasiyadan və cümlələrin ümumi məzmunundan daha aydın olur:

Nazilə kitabları itələyib mənə *yaxınlaşdırdı* və ya
Çoban heyvanları qovub Kürün sahilinə *yaxınlaşdırdı*.

Onda görün Peterburqdan *sizə* nə qəşəng şeylər
alıb *gətirəcəyəm*. (Ü.Hacıbəyov).

Cavan oğlan Feyzullaya *yaxınlaşdı* (Anar).

Bütün hallarda həmin feillərdə ifadə olunan hərəkətin təsiri ilə bu və ya digər obyekt başqa bir əşyaya və ya obyektə yaxınlaşma mənası bildirir ki, bu da üfüqi

hərəkət məzmunlu bu növ feillərin təsiri ilə müəyyən obyektin bir istiqamətli şəkildə yerdəyişməsinə göstərir.

2) Təsir nəticəsində hər hansı obyekt öz yerini dəyişərək subyektdən və ya digər obyektə uzaqlaşır. Yerdəyişən obyektin hansısa müəyyən bir obyektə və ya subyektdən uzaqlaşması mətnin ümumi məzmunundan və ya cümlədə işlənərək məkan anlayışını konkretləşdirən hər hansı bir sözün mənasından asılı olur. Bu semantikaya malik olan üfqi hərəkət feilləri birinci qrupla müqayisədə kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Bunun isə əsas səbəbi, bircə, üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlərin daha çox hallarda irəli istiqamətlənməsi, subyektdən uzaqlaşma istiqamətində yerinə yetirilməsi ilə bağlı ola bilər. Bu tipli feilləri H.Mirzəyev uzaqlaşma məsafəsinin qismən az olması, əsasən göz qabağında olması və obyektə uzaqlaşma məsafəsinin nisbətən çox olması, onun bir növ gözdən itməsini bildirənlər kimi qruplaşdırır.¹ Lakin bütövlükdə təsirli feillərin hamısına aid edilən bu bölgünü üfqi hərəkət bildirən feillərə o qədər də tam şəkildə aid etmək mümkün olmur. Çünki bu tipli feillərin tələbi ilə bu və ya digər obyekt subyektdən və ya hər hansı digər bir obyektə müəyyən məsafəyə qədər uzaqlaşır və bu zaman həmin məsafənin uzaq və ya yaxın olması o qədər də ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn burasındadır ki, üfqi hərəkət məzmunlu təsirli feillərdə icra olunan hərəkətin təsiri ilə uzaqlaşma semantikasına əks olunur və bu uzaqlaşma subyektə və ya digər bir obyektə münasibətdə özünü göstərir. Məsələn,

Kənd adamları dəstə-dəstə yaylağa *köçürdü*
(İ.Əfəndiyev).

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.59-60.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Aslan nənəsini kəndə *apardı* // *yola saldı* // *köçürdü*.

Bu cümlədəki *aparmaq*, *yola salmaq*, *köçürmək* feilləri uzaqlaşma anlayışı ifadə edir və subyektdən məkan baxımından aralanma, kənarlaşma mənası yaradır. Bu növ üfüqi hərəkət feillərinə *itələmək*, *atmaq*, *göndərmək*, *uzaqlaşdırmaq*, *qovmaq* və. s misal göstərmək olar. Yuxarıdakı nümunədən və sözlərin mənasından də aydın şəkildə görmək olur ki, bu tipli üfüqi hərəkət bildirən təsirli feillər müəyyən bir obyektə təsiri ifadə etməklə onun hər hansı bir məkani mövqedən (hərəkət haqqında məlumat verəndən və ya digər bir obyektədən) uzaqlaşdığını ifadə edir. Bu isə bilavasitə ya feillərin öz mənasından və ya həmin feilin işləndiyi mətnin ümumi məzmunundan üzə çıxır. Məkandan nə qədər uzaqlaşma və onun məsafə ölçüsü mətnə əlavə edilən ayrı-ayrı konkret məkan mənası bildirən sözlərin məzmunundan doğur.

3) Üfüqi mənalı təsirli feillərin bir qisminə isə müəyyən bir obyektə təsir edərək onun istiqamətinin, yönünün dəyişməsi ifadə edilir. Bu məna semantik yaxınlıq münasibətində olan *döndərmək*, *qaytarmaq*, *dolandırmaq* (nəyinsə ətrafına), *fırlatmaq* feillərində özünü göstərir.

4) Bir qrup üfüqi hərəkət məzmunlu təsirli feillərdə obyektin məkan baxımından yerdəyişməsi özünü göstərsə də, burada aparıcı mövqeyi məkan məzmunu deyil, obyektin üzərində icra olunan müəyyən bir işin mənasının önə çəkilməsi, əsas diqqətin hərəkətin üzərinə yönəlməsi aparıcı fikir olmaqla feillərin mənasında da həmin semantika öz əksini tapır. Məsələn, *gəzdirmək*, *yeritmək*, *qovmaq*, *sürmək*, *çəkmək*, *yönəlmək* və s.

Üfüqi hərəkət mənalı təsirli feillərin hər birinin məz-

mununda obyektin tələb olunması, işin həmin obyekt üzərində icrası və bunun nəticəsində obyektin subyektədən və ya hər hansı bir digər obyektədən məkan baxımından uzaqlaşması, ona yaxınlaşması və ya ümumən yerdəyişməsi ifadə olunur və əsas diqqət də həmin semantikaya yönəlir.

B. Üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkət anlayışını ifadə edən bir qrup feillər isə obyekt tələb etmir və təsirsiz feil olmaqla bu və ya digər hərəkətin icrasını bildirir. Bu baxımdan da onlar obyekt tələb edən təsirli feillərdən müəyyən qədər fərqlənirlər. Başqa sözlə desək, «obyektə münasibət məsələsində təsirsiz feillər təsirli feillərdən tamamilə fərqlənir. Belə ki, təsirsiz feillər təsirlilərə xas olan xüsusiyyətlərdən-müstəqim obyekt tələb etmək, obyektə bu və ya başqa şəkildə dəyişdirməyi, yenisini yaratmağı tələb etmək, obyektə ismin təsirlik halında idarə etməyə qabil olmaq və s. xüsusiyyətlərdən tamamilə məhrumdur. Bunlar obyektə qeyri-müstəqim münasibətdə olur və onun, əsasən, ismin üç halında işlənməsini tələb edə bilir».¹ Deməli, üfüqi hərəkət mənalı təsirsiz feillərdə icra olunan hərəkət hansısa konkret bir hərəkətin icrasını bildirməklə hərəkət məzmununu önə çəkir, müstəqim obyekt tələb etmədən müəyyən bir hərəkətin icra istiqamətini, onun xarakterini müəyyənləşdirir, şəxs şəkilçiləri də qəbul etdikdən sonra hərəkəti icra edən subyektin müəyyən məkan daxilində yerdəyişməsini də ifadə edir. Bu baxımdan təsirsiz üfüqi hərəkət feillərinin ifadə etdiyi hərəkət və məkan anlayışları arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaqla onların aşağıdakı məna çalarlıqlarını müəyyənləşdirmək mümkündür:

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.83.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

1) Hərəkət məlumat verən subyektdən məkan baxımından uzaqlaşma və aralanma mənası ifadə edir: *getmək, uzaqlaşmaq, yollanmaq, atlanmaq, səyahət etmək, yola düşmək, aralanmaq* və s. Məsələn,

Avtobus sürətlə dayanacaqdan *uzaqlaşdı* (Anar).

Səhər tezdən Feyzulla teatra *yollandı* (Anar).

2) Hərəkət həmin hərəkət haqqında məlumat verən subyektə məkan baxımından yaxınlaşma mənası ifadə edir: *gəlmək, yaxınlaşmaq, gəlib çatmaq // çıxmaq* və s. Bu qrupa daxil olan feillərin işləndiyi cümlələrdə konkret məkan anlayışı ifadə edən sözlər iştirak etdikdə isə hərəkətin məlumat verən subyektdən məkan baxımından uzaqlaşması və ya yaxınlaşması müəyyən olur. Məsələn,

Əli uzaqdakı ağaclığa *yaxınlaşdı*.

O, axşamüstü meşəyə *gəlib çatdı*.

Aydından başqa heç kəsə *yaxınlaşmırdı*. (Anar)

3) Bir qrup üfüqi hərəkət məzmunlu təsirsiz feillərdə ifadə olunan hərəkət zamanı subyektdən uzaqlaşması və ya ona yaxınlaşması o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Bu cür feillərdə hərəkətin icra olunma xüsusiyyətinin ifadə olunması haqqında məlumat daha əhəmiyyətli hesab edilir. Məsələn, *sürünmək, iməkləmək, sürüşmək, şığımaq, cummaq* və s.

4) Digər qrup üfüqi hərəkət məzmunlu təsirsiz feillərdə isə hərəkətin istiqamətinin dəyişməsi və onun əvvəlki istiqamətinin əksinə çevrilməsi mənası ifadə olunur. Bu cür hərəkətlər öz intensivliyi, davamlılığı ilə də fərqlənir. Məsələn, *qayıtmaq, dönmək, hərhlənmək, var-gəl etmək, gedib-gəlmək* və s.

Onları ehsanla qarşılamasan,

Küsərlər, bir daha *dönməzlər geri* (M.Araz).

Vaxtı çatmadı ki, evə *gedib gəlsin* (Anar).

Dəhlizə *qayıtdı* və əl-üzünü yudu (Anar).

5) Üfüqi hərəkət məzmunlu təsirsiz feillərin bir hissəsi hansısa bir obyektə məkan baxımından yaxınlaşma, ona çatma, yetişmə mənası verir və bu zaman hərəkəti icra edən aktiv hərəkəti, yerdəyişməsi müşahidə edilir. Bu tipli feillərin, təbii ki, digər semantik mənələrdən yalnız biri qeyd etdiyimiz anlamda işlədilir ki, həmin mənələrin də müəyyənləşdirilməsində situativlik, mətnin ümumi məzmunu aparıcı olur. Məsələn, Nəriman sürətini artıraraq irəlində gedənlərə *çatdı // yetişdi // yaxınlaşdı* və s.

Feillərin bu semantik növünə aid olanlar struktur baxımdan müxtəlif şəkildə özünü göstərə bilər. Misallar vasitəsilə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik:

a) sadə feillər: Həsən döngədə yoldaşlarına *çatdı // yetdi*;

b) düzəltmə feillər: yaxına *gəlmək // getmək*, üstünə atılmaq, özünü yetirmək, gedib çatmaq (nəyəsə, kiməsə, harasa) və s.

6) Bəzi üfüqi hərəkət məzmunlu təsirsiz feillər isə digər subyektlə qarşılaşma, onunla rastlaşma, üz-üzə gəlmə və s. mənələr ifadə edir. Belə feillər əksər hallarda düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu olmaqla həmin semantik mənələrin yaranmasında söz kökləri əsas rol oynayır. Məsələn, *rastlaşmaq (rast gəlmək), qabaqlaşmaq, üzləşmək, qarşılaşmaq, üz-üzə gəlmək* və s.

7) Üfüqi hərəkət bildirən təsirsiz feillərin bir qismi isə hərəkət məzmunu ilə yanaşı, həmin feillər həm hərəkət, həm də həmin hərəkətin əlamətini bildirməklə zərflərə yaxınlaşmış olur: *avaralanmaq (avara-avara gəzmək), veyillənmək, səndələmək, çapalamaq* və s.

8) Üfüqi hərəkət məzmunlu təsirsiz feildə subyektin yerdəyişməsi, bir məkandan digərinə keçməsi mənası ifadə edilir. Bu növə aid *köçmək* feilini misal göstərmək olar. Məsələn, Quşlar soyuq ölkələrdən cənuba doğru *köçdülər*.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan dilində mövcud olan üfüqi hərəkət məzmunlu təsirsiz feillər öz semantikasında müxtəlif mənaları ehtiva edir, subyektin müəyyən mənada yerdəyişməsini, onun bir məkandan digərinə keçməsini, bu və ya digər subyektədən və ya məlumat verəndən məkan baxımından uzaqlaşmasını, ona yaxınlaşmasını və digər mənaları ifadə edə bilər. Ona görə də «Təsirsiz feillərin böyük bir qrupu leksik-semantik mənasından, işləndiyi mətndən, hansı sözlərlə əlaqəyə girməsindən və s. asılı olaraq əşyanın məkani hallarının hamısında (yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarda) olmasını tələb edə bilər. Başqa sözlə, feilin semantikasi subyektin müəyyən məkandan çıxmasını, müəyyən məkana yönəlməsini və ya işin müəyyən məkanda icra edilməsini tələb edir.¹ Bu isə təsadüfi deyil və həmin feillərin məntiqi məzmunu ilə bilavasitə əlaqədardır. Çünki hərəkətlərin müəyyən məkan və zaman daxilində baş verməsi məlumdur. Yəni «...zaman bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündədir. O, obyektiv real varlığın əsas formalarından biridir və nəhayət, zaman və məkan hərəkət edən materiya ilə vəhdətdə mövcuddur».² Başqa sözlə desək, əgər müəyyən məkan daxilində baş verən həmin hərəkətlər üfüqi istiqamətdə icra olunursa və hərəkət feilləri də bu və ya digər əşya və predmetlərin müəyyən məkan

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.84.

² Axundov A. Feilin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s.3.

daxilində yerdəyişməsinə ifadə edirsə, deməli, bu feillərlə ifadə olunan hərəkətlər nəticəsində subyektin məkan daxilində müxtəlif istiqamətlərdə yerinin dəyişməsi də təbii hal kimi qəbul edilə bilər. Ona görə də üfüqi hərəkət mənalı təsirsiz feillər də, digər bütün feillər kimi, adətən ismin məkani hallarında işlənən sözlərlə əlaqəyə girir və beləliklə, onlar arasında müxtəlif xarakterli leksik-semantik əlaqələr də özünü göstərir. Bunun nəticəsində isə müəyyən semantik mənalı öz ifadəsini tapmış olur. Bu isə üfüqi hərəkət məzmunlu feillərə xas olan əsas və mühüm leksik-semantik xüsusiyyətlərin meydana çıxmasını şərtləndirmiş olur.

Ümumən, feillərin dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində geniş əhatəliyi, qrammatik zənginliyi, semantik çoxfunksiyalıya malik olması, onların özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilməsi məlum dilçilik faktı olmaqla mübahisə doğurmayan məsələlərdəndir. Feillərin semantik qruplarından biri olmaqla üfüqi hərəkət məzmunlu feillər də öz semantik zənginliyi və ifadə imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdəndir ki, hər bir feilin, eyni zamanda üfüqi hərəkət feillərinin dil və nitq prosesində funksional fəallığı, onun müxtəlif məqamlarda və ayrı-ayrı semantik, çalarlıqlarda işlədilməsi, bu zaman özünü göstərən məna rəngarəngliyi və məna fərqlərinin, çox olması, ən müxtəlif semantik prizmadan ifadə imkanlarının genişliyi əksər dillərdə özünü göstərən leksik-semantik xüsusiyyətlərdən olmaqla xüsusi tədqiqata ciddi ehtiyacı olan dilçilik məsələlərindən biridir.

Bütövlükdə feillərdə olduğu kimi, onun semantik qruplarından birinin yarımqrupunu təşkil edən üfüqi

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

hərəkət məzmunlu feillərin köməyi və iştirakı ilə ayrı-ayrı dillərdə çoxlu sayda məna rəngarəngliyi yarana bildiyi kimi, həm də həmin feillərin işləndiyi mətnin ümumi məzmunu, situativ xarakteri ilə seçilən, işlənmə yerindən asılı olaraq müxtəlif semantik yükə malik xüsusiyyətləri müşahidə etmək mümkündür. Bu funksional xüsusiyyətlərin çoxluğu baxımdan həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində feillərin oxşar səciyyəvi semantik mahiyyətlərinə rast gəlmək mümkün olduğu kimi, müqayisə olunan hər bir dili fərqləndirən, həmin dillərin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ayrı-ayrı feillərin fərqli semantik məna daşıyan növlərinə, eyni mənanı ifadə edən müxtəlif feillərlə yanaşı, eyni bir feilin fərqli mənalar ifadə etməsi, ayrı-ayrı sözlərlə birləşərək frazeoloji birləşmələr yarada bilməsi və bu zaman çox müxtəlif sintaktik konstruksiyaların özünü göstərməsi kimi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən seçilməsini də müşahidə etmək mümkündür.

Müqayisəyə cəlb etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində feillərin semantik baxımdan qruplaşdırılması zamanı, xüsusi olaraq, təhlil edilən hərəkət feilləri və həmin semantik qrupun ayrıca bir yarımqrupunu təşkil edən üfüqi hərəkət məzmunlu feillər də bu baxımdan istisnalıq təşkil etmir və həmin feillər də öz çoxfunksiyalılığı, işlənmə fəallığı və zəngin semantik çalarlığa malik olması ilə seçilir. Doğrudur, hərəkət məzmunlu feillərin müqayisə etdiyimiz hər iki dildə bu yarımqrupa daxil olan növləri öz kəmiyyəti baxımından o qədər də çox deyildir. Lakin bu azsaylı feil qrupunun da ifadə imkanlarının, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin, funksional fəallığının və semantik məna tutumunun üzə çıxma-

rılması, bu imkanların reallaşma məqamlarının müəyyən-
ləşdirilməsində mətnin və situasiyanın rolunun mühüm
əhəmiyyət daşımasının dil faktları əsasında təhlil edilib
araşdırılması dilçiliyin ən ümdə məsələlərindən olmaqla,
həm də maraqlı dilçilik tədqiqatı kimi qəbul edilə bilər.
Çünki ayrıca bir yarımqrupa daxil olan feillərin bu şəkildə
təhlil edilməsi və müxtəlif sistemli dillərin materialları
əsasında onların tipoloji-müqayisəyə cəlb edilərək oxşar
və fərqli xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması həm nəzəri,
həm də təcrübi dilçilik baxımından əhəmiyyətli olmaqla
bu dillərin tipoloji qrammatikalarının yaradılmasında, hə-
min dillərin qarşılıqlı şəkildə milli auditoriyalarda tədrisi
və təlimi prosesində xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilə bilər.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində feillər, o
cümlədən onun bir qismini təşkil edən üfüqi hərəkət
məzmunlu feillər müxtəlif sabit birləşmələrin tərkibində
fəal şəkildə işlədilir və onların komponentlərindən biri
olmaqla dilin ən fəal işləkliyə malik olan vahidləri kimi
özünü göstərir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan
dillərində üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin köməyi və
iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlər və ya formalaş-
masında bu və digər şəkildə iştirak edən bu tipli feillər
həmin frazeologizmlərin tərkib hissələrindən biri kimi
funksional baxımdan fəal olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu
səbəbdən də frazeologizmlərin böyük bir qisminin feillər-
dən və feillərin iştirakı ilə yaranmasını qeyd edən dilçi-
alim H. Bayramovun aşağıdakı fikirləri maraqlı doğurur:
«Frazeoloji birləşmələrin çoxu feilə, az bir qismi isə başqa
nitq hissələrinə ekvivalentdir».¹ Oxşar fikrə digər bir

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s.71.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

mənbədə də rast gəlirik ki, burada da feillərin sabit frazeoloji birləşmələrin yaranmasındakı rolu və funksiyası xüsusi olaraq qeyd edilir: «İdiomatik ifadələrin böyük bir qismini feili idiomatik ifadələr təşkil edir. Dildə feili idiomatik ifadələrin çoxluq təşkil etməsinin səbəbi feillərin məna genişliyi ilə izah olunur».

Məqalənin məzmunundan aydın olur ki, müəllif burada idiomatik ifadələr deyərək ayrı-ayrı sözlərin məcazlaşaraq digər leksik vahidlərlə birləşməsi və hər hansı digər feillərlə sinonim mənalar ifadə etməyi nəzərdə tutur və bu zaman feillərin məcazlaşa bilmə imkanlarının çox geniş olmasını da diqqətə çatdırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər dünya dillərində, o cümlədən müqayisəyə cəlb etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində feillərin məcazlaşması, ilkin-həqiqi məna ilə yanaşı digər semantik məzmun da kəsb etməsi, digər nitq hissələri ilə müqayisədə, daha çox özünü göstərir və feillərin hər birinin bir çox məcazi mənalarda işləndiyinin şahidi olmaq mümkündür. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin də məcazlaşması və müxtəlif səciyyəli, fərqli semantik tutuma malik frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrindən biri kimi işlədilməsi də istisnalıq təşkil etmir və əksər feillərdə bu xüsusiyyət aydın şəkildə özünü göstərir.

Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət məzmunlu feillər öz çoxmənalılığı, müxtəlif sintaktik konstruksiyaların müəyyən bir komponenti olaraq zəngin semantik səciyyə daşması, ayrı-ayrı adlarla birləşərək məcazi mənalar ifadə etməsi və beləliklə də çoxlu sayda ifadə və sabit söz birləşməsi yarada bilmə imkanları ilə xarakterizə oluna bilər. Bu baxımdan «Azərbaycan dilinin izahlı lügəti»nin

ayrı-ayrı cildlərində özünə yer almış üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin ifadə imkanlarının təhlili və müşahidəsi yuxarıdakı fikirlərin doğruluğunu bir daha sübut edir və aydın olur ki, Azərbaycan dili feilləri öz zəngin leksik-semantik funksiyaları, işləkliyi və çoxmənalılığı ilə diqqəti cəlb edir. Təbii ki, bu zaman bu ya digər feilin bu nöqtəyi-nəzərdən daha aktiv, digərlərinin isə nisbətən passiv funksionallığını da müşahidə etmək mümkündür.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin araşdırılması və leksik-semantik baxımdan təhlili deyilənləri bir daha təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin yuxarıda qeyd etdiyimiz funksional xüsusiyyətlərinə müqayisə olunan dillərin hər ikisinin əksər üslublarında, xüsusilə bədii və məişət üslublarında daha çox rast gəlmək olur ki, bu da fikrin obrazlı, əhatəli, incəliyinə qədər çatdırılmasında, fikrin tam şəkildə ifadə olunmasında xüsusi rolu ilə seçilir. ADİL-dən götürdüyümüz bəzi üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsi, onların leksik-semantik əlamətləri əsasında meydana çıxan funksional xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə fikrimizi daha aydın ifadə edə biləcəyimizi nəzərə alaraq bir neçə feilin funksional xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı təhlil olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Üfüqi hərəkət məzmunu ifadə edən, özünün ilkin mənasında üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkət anlayışı bildirən *gəlmək* feilinin ADİL-də 29 mənası və müxtəlif adlara qoşularaq daha bir neçə digər mənalar ifadə etməsi qeyd olunmuşdur.¹ Bu mənalar həmin feilin ifadə etdiyi

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s. 231-232

əlavə məna çalarları olmaqla onun funksional baxımdan geniş imkanlara malik olduğunu, müxtəlif sintaktik konstruksiyaların tərkibində işlənərək bir çox hallarda bir-birindən xeyli fərqlənən mənalara malik olduğunu göstərir. Burada *gəlmək* sözünün müxtəlif anlamlarda işlənmə imkanları ilə yanaşı, sonuncu bənddə o da qeyd edilir ki, bu feil müxtəlif mənalı isimlərlə birləşərək ayrı-ayrı mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsi prosesində də fəal şəkildə işlədilir. Məhz biz də üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin funksional xüsusiyyətləri deyərək üfüqi hərəkət feillərinin müxtəlif sözlərlə birləşərək yarada bildiyi aşağıdakı mənaları xüsusi olaraq nəzərdən keçirməyə və onların ifadə imkanlarını üzə çıxarmağa çalışacaq və araşdırmalarımızı da bu istiqamətdə aparmağı qarşımıza əsas məqsəd kimi qoyacağıq.

Müasir Azərbaycan dilində *gəlmək* feili müxtəlif morfoloji əlamətli ayrı-ayrı isimlərlə birləşərək fərqli semantik məzmun daşıyan söz birləşmələrinin və ya mürəkkəb feillərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli dil vahidləri Azərbaycan dilçiliyində bir çox hallarda fərqli adlarla təqdim edilir. Belə ki, bəzi əsərlərdə məcazi mənalı feil və adların birliyindən yaranan bu tipli birləşmələr mürəkkəb feil adlandığı halda,¹ digər dilçilik əsərində onlar feili frazeoloji birləşmələr kimi təqdim edilir.² Dilçilikdə feillərin adlarla müxtəlif şəkildə birləşməsi nəticəsində əmələ gələn və frazeoloji birləşmələr adı ilə təqdim edilən bu tipli dil vahidləri xüsusi

¹ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.145; Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.225-227.

² Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s.71.

tədqiq edilib araşdırmaya cəlb edildiyindən,¹ eyni zamanda bu məsələnin bizim tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bilavasitə bağlı olmadığını nəzərə alaraq həmin fərqli mülahizələr üzərində geniş dayanmağı lazım bilmirik və biz də həmin birləşmələrin böyük bir qismini feili frazeoloji birləşmə kimi qəbul edirik. Bununla da H.Bayramovun fikirlərinə söykənərək Azərbaycan dili üfqi hərəkət məzmunlu feillərin funksional xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikir yürütməyə çalışacağıq.

Müasir Azərbaycan dilində *gəlmək* feili ilkin mənasında «...təsirsiz feil olub, hərəkətin danışana doğru istiqamətini göstərir»² və ya başqa sözlə desək, hərəkət edən canlı və ya cansız varlıqların müəyyən məkan daxilində, müəyyən bir istiqamətdə, konkret halda, məlumat verən subyektə tərəf yerdəyişməsi, hərəkət etməsi mənasını verir. Bu ilkin məna ilə bilavasitə semantik əlaqə əsasında hər hansı anlayış və ya əşyanın müəyyən məkan və zaman daxilində yerdəyişməsi meydana çıxır ki, bütün hallarda yeni qrammatik konstruksiyalar tərkibindəki mənalar *gəlmək* feilinin ilkin mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur. Məsələn,

Üz-üzə gəlmək – Onlar küçədə üz-üzə gəldilər;

Səs gəlmək – Uzaqdan səs gəlirdi;

Rast gəlmək – Ovçu meşədə qoca bir ayıya rast gəldi;

Yaylağa gəlmək – Köç iki günə yaylağa gəldi;

Yaz gəlmək – Bir aydan sonra yaz gəlir;

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.

² Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.225.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Qar gəlmək – Göydən boran-qar gəlir;

Ağlına gəlmək – Ağlına gəldi ki, bu işləri vaxtında görmək lazımdır və s.

Bütün bu birləşmələrin hər birində *gəlmək* sözünün bu və ya digər semantik çaları müəyyən qədər öz əksini tapmışdır və bu tipli birləşmələrin mürəkkəb feil hesab edilməsi o qədər də mübahisə doğurmur. Çünki həmin birləşmələrin əmələ gəlməsində iştirak edən və xüsusi rolu ilə seçilən *gəlmək* feilinin ilkin leksik mənası az və ya çox dərəcədə bu birləşmələrdə öz əksini tapa bilmişdir. Başqa sözlə desək, burada gəlmək feilinin ifadə etdiyi ilkin məna müəyyən qədər özünü qoruyub saxlaya bilir.

Həmin feilin iştirak etdiyi və müxtəlif mənalı digər sözlərlə birləşməsi nəticəsində əvvəlki mənadan tamamilə uzaqlaşmış fərqlənən, bu sözün əlavə məcazi mənalılarının köməyi ilə yaranan birləşmələr də formalaşa bilir ki, bu da həmin feillərdə ifadə olunan üfüqi hərəkət mənasında müəyyən qədər fərqli semantikəli sabit birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Yeni yaranan dil konstruksiyaları komponentlərin birliyindən meydana çıxan frazeoloji məna çaları ifadə etməklə ayrı-ayrı sözlərin sinonimi olan semantik-frazeoloji funksiyaya malik olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *gəlmək* feilinin iştirakı və köməyi ilə yaranan *cana gəlmək, kefi gəlmək, üzü gəlmək, dilə gəlmək, yola gəlmək, vəcdə gəlmək, cuşa gəlmək, kələk gəlmək, xox gəlmək, hədə-qorxu gəlmək, gözə gəlmək, yazığı gəlmək, özünə gəlmək* və s. birləşmələri buna misal göstərmək olar. Bu birləşmələrin hər birinin formalaşmasında üfüqi hərəkət məzmunlu *gəlmək* feili əsas rol oynayır və həmin sözün müxtəlif mənalı digər sözlərlə birləşməsi yolu ilə yaranaraq frazeoloji birləşmə

funksiyası daşımaqla bu və ya digər bir sözün ekvivalenti, sinonimi kimi meydana çıxır və ifadə olunan fikrin obrazlı, bədii şəkildə öz əksini tapmasına səbəb olur. Belə birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar danışanın ifadə etmək istədiyi fikri daha tam və əhatəli çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn,

Cana gəlmək – bezmək, usanmaq;

Kefi gəlmək – əhvalı yüksək olmaq, şadlanmaq;

Üzü gəlmək – nəyisə xahiş etməyə cəsəreti çatmaq;
xahiş etmək;

Dilə gəlmək – bezmək, narazılığa başlamaq;

Yola gəlmək – razılaşmaq, razı olmaq;

Vəcdə//çuşa gəlmək – həvəsə gəlmək, əhvalı yüksəlmək;

Kələk gəlmək – aldatmaq;

Xox gəlmək – qorxutmaq;

Yazığı gəlmək – rəhm etmək, halına acımaq;

Özünə gəlmək – rahatlanmaq və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, təkcə *gəlmək* feili ilə bağlı, həmin feilin çoxmənalılığı və məcazi mənalarda işlənməsi yolu ilə xeyli sayda sabit birləşmələr meydana gəlir ki, bu da həmin feilin dildə funksional baxımdan çox fəal olmasını, leksik vahid olmaqla müxtəlif məqamlarda və fərqli semantikalarda işlənmə imkanlarının geniş olmasını sübut edən faktorlardandır.

Azərbaycan dilində *gəlmək* feilindən törəyən, onun əsasında yaranan üfqi hərəkət məzmunlu *gətirmək* feilinin funksional xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı da təxminən oxşar mənzərənin şahidi olmaq mümkündür. Belə ki, təsirsiz *gəlmək* feili əsasında yaranan *gətirmək* təsirli feili də ilkin mənası ilə yanaşı, digər əlavə mənalar

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

da ifadə edərək funksional baxımdan dildə fəal işlənmə xüsusiyyətinə malik olur və müxtəlif strukturlu qrammatik konstruksiyaların tərkibində işlənməklə rəngarəng və zəngin semantik mənalar ifadə edir. Bu mənaların bir qismi həmin feilin kökündə ifadə olunan mənalardan müəyyən qədər fərqlənir və yeni semantik çalar qazanır ki, bunlar da digər mənalar ifadə edən feillərlə leksik sinonimlik vəziyyətində olması ilə seçilir. Bu isə hərəkət feillərinin, o cümlədən üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin semantik münasibətlərində özünü aydın şəkildə büruzə verir. «Hərəkət feillərinin sinonimliyi, ümumi və xüsusi mənalı feillərin semantik münasibətlərində daha qabarıq şəkildə əks olunur».¹ Bu baxımdan nümunə kimi verdiyimiz *gəlmək* və ondan törəyən *gətirmək* feili də istisnalıq təşkil etmir və həmin feil də digər feillərlə müxtəlif semantik münasibətlərdə olmaqla digər sözlərlə semantik-qrammatik cəhətdən birləşərək fərqli mənə tutumuna malik olan birləşmələrin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan dili lüğət tərkibində özünə məxsus mövqeyi və funksionallığı ilə seçilən *gətirmək* feili də, yarandığı kök feil forması olan *gəlmək* feilində olduğu kimi, çox müxtəlif və rəngarəng semantik mənə çalarlıqlarına malik olması ilə səciyyəliyə bilər. Bunu biz həmin feil formasının birləşdiyi ayrı-ayrı sözlərlə birlikdə ifadə etdiyi mənaları müqayisə və təhlilə cəlb etməklə daha aydın şəkildə izah edə bilərik. Aşağıda həmin feilin ifadə etdiyi müxtəlif mənalar və onunla birlikdə işlənən sözlərin bir yerdə ifadə etdiyi semantik mənalar vasitəsilə fikrimizi daha aydın şəkildə əks etdirmiş olaraq.

¹ Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, Maarif, 1991, s.58.

ADİL-də *gətirmək* feilinin doqquz mənada işlənməsi və bununla yanaşı bir sıra isimlərə qoşularaq müxtəlif ifadələr və mürəkkəb sözlər əmələ gətirdiyi qeyd edilmişdir.¹ Lakin Azərbaycan dilində bütün feillərin, o cümlədən üfüqi hərəkət bildirən feillərin semantik ifadə imkanlarının genişliyi, işlənmə məqamlarından və mətnin ümumi məzmunundan asılı olaraq yerinə yetirdiyi kommunikativ-funksional vəzifələrin müxtəlifliyi həmin mənaların sayının bundan xeyli çox olduğunu göstərir. Ötəri müşahidələr və ayrı-ayrı üslublara aid dil nümunələrinin təhlili bir daha göstərir ki, bütün feillərdə olduğu kimi, üfüqi hərəkət məzmunlu *gətirmək* feilində də müxtəlif sintaktik konstruksiyalar tərkibində daha çox sayda fərqli semantik mənə imkanları özünü göstərə bilər. Bu mənələr həmin təsirli feilin ismin müxtəlif hallarında işlənən isimlərlə (daha çox halda təsirlik, yönlük hallarda) işlənməsi yolu ilə meydana gəlir ki, bu da *gətirmək* feilinin semantikasi ilə bağlıdır. Məsələn,

Əli gətirmək – oyunda, ticarətdə və s. şanslı olmaq;

Yola gətirmək – razı salmaq, dilə tutmaq;

Ələ gətirmək – nail olmaq, əldə eləmək;

Ağla gətirmək – fikirləşmək, nəzərdə tutmaq;

Vəcdə //cuşa gətirmək – həvəsləndirmək;

Dəhşətə gətirmək – qorxuya salmaq;

Dilinə gətirmək – nəyisə demək;

Ürəyinə gətirmək – fikirləşmək;

Pənah gətirmək – sığınmaq;

Bəhanə gətirmək – yalandan nə isə uydurmaq;

Tab gətirmək – dözmək;

Gözə gətirmək – göz dəymək;

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.239-240.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Bar gətirmək – məhsul vermək və s.

Verdiyimiz dil nümunələri də göstərir ki, *gəlmək* feilində olduğu kimi, *gətirmək* feilinin iştirakı və köməyi ilə yaranan ayrı-ayrı sabit ifadələr də öz məzmunlarına görə müxtəlif sözlərin mənasına uyğun gəlir, hər hansı digər bir sözün və ya ifadənin sinonimi kimi işlənərək oxşar mənalar ifadə edirlər və beləliklə də *gəlmək* və *gətirmək* feil cütlüyü funksional ifadə imkanları və işlənmə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və maraq doğurur.

Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət məzmunlu feillər içərisində *getmək* və *aparmaq* cütlüyü də semantik-funksional xüsusiyyətlərinə görə maraq doğurur. Burada bütün üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin yuxarıdakı şəkildə araşdırılmasına tədqiqat işinin həcmi imkan vermədiyindən bu feil cütlüyünün də leksik-semantik və funksional xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, təhlili və əldə olunan nəticələr digər üfüqi hərəkət feillərinə də şamil edilə bilər və bununla da bütövlükdə həmin feillərin leksik-semantik və funksional xüsusiyyətləri haqqında geniş təsəvvür əldə etmək mümkün olar. Bu feil cütlərini yuxarıdakı şəkildə təhlil cəlb etməyimiz isə təsadüfi deyil. Çünki «Ümumi mənalı hərəkət feilləri qrupuna daxil olan xüsusilə *getmək* feili zəngin semantik xüsusiyyətlərə malikdir. *Getmək* feilinin semantik çalarlıqları *varmaq*, *keçmək*, *yollanmaq*, *ötmək*, *göndərilmək*, *axmaq* feillərinin məna xüsusiyyətləri ilə sinonimləşir. Bu sözlərin hamısı *getmək* feili ilə silsilə şəkildə sinonim cərgə əmələ gətirmir, hər birisi müəyyən məna əlaqəsinə

görə *getmək* feili ilə müxtəlif sinonim əlaqəsi yaradır». ¹ Məhz ona görə biz də *gəlmək və gətirmək, getmək və aparmaq* feil cütləri üzərində geniş dayanmaqla bütövlükdə üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin leksik-semantik və funksional xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışırıq. Bu feillərin xüsusi olaraq təhlil edilməsinin bir səbəbi də onların bir-biri ilə «semantik bağlılıq (asıllıq) münasibəti» ² ifadə etməsi və birinin digərini semantik və qrammatik baxımdan tamamlamasıdır.

ADİL-də *getmək* feili ilə bağlı verilən izahlardan aydın olur ki, bu feil də çox müxtəlif semantik mənalara malikdir və bu mənaların birincisi «Addım ataraq hərəkət etmək, yerimək, addımlamaq» anlamlarında işlənir. ³ Bu mənə ilə yanaşı, lüğətdə həmin feilin daha bir neçə semantik mənaları verilir ki, onların da bir qismi məcazi mənalar olmaqla və müxtəlif adlarla birləşmə nəticəsində fərqli semantik çalar ifadə edən, ayrı-ayrı sözlərlə semantik sinonim münasibəti yaranan mənalar olur. Bu mənaların bir qismi *getmək* feilinin ifadə etdiyi ilkin semantik mənaya uyğun gəlsə də (məsələn, *yaylağa getmək, maşın bu küçə ilə gedir, günəş batmağa doğru gedir, yol kəndə doğru gedir* və s.), digər qismi məcazi mənalar kəsb edərək müxtəlif mənəli frazeoloji birləşmələrin yaranmasına səbəb olur (*sino getmək, fikrə // xəyala getmək, əldən getmək, özündən getmək, abrı getmək, üzəndən getmək, yola getmək, yuxuya getmək* və s.). Qeyd

¹ Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı: Maarif, 1991, s.58.

² Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, s.102.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.224

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

etmək lazımdır ki, yuxarıda digər feillərə aid apardığımız təhlil zamanı müəyyənləşdirildiyi kimi, getmək və aparmaq feilləri vasitəsilə yaranan frazeoloji birləşmələr də öz semantik məna tutumu baxımından bu və ya digər sözlərlə ekvivalent olan birləşmə kimi çıxış edir, həmin birləşmələrin ifadə etdiyi məna çalarları ayrı-ayrı sözlərin ifadə etdiyi mənalarla ya tamamilə, ya da qismən uyğunluq təşkil edir. Lakin bu mənalar nə qədər uyğunluq təşkil etsə də, frazeoloji birləşmələr vasitəsilə ifadə olunan mənalar daha tutumlu və dolğun olmaqla ayrı-ayrı sözlərin ifadə etdiyi mənalardan xeyli dərəcədə fərqlənir. Fikrimizi həmin dil vahidlərinin bir neçəsinin mənasını müqayisə etməklə daha aydın şəkildə ifadə edə bilərik: *Əldən getmək-itirmək // bərk həvəsində olmaq; // nədənsə məhrum olmaq; // abrı getmək-utanmaq; üzdən getmək-bir işi başdansıvdu yerinə yetirmək // diqqətsizlik etmək; yola getmək-sakit yaşamaq // bir-birini anlamaq* və s. Həmin frazeoloji söz birləşmələrinin və onların qarşılığının bu və ya digər mətndə ifadə etdiyi semantik mənalar bir-birindən mənəni daha canlı, hərtərəfli və obrazlı şəkildə ifadə etməsi ilə fərqlənir və bu cür ifadələrin köməyi ilə dinləyiciyə çatdırılmalı fikir daha anlaşılıqlı olması ilə seçilir.

Üfüqi hərəkət məzmunlu *aparmaq* feili də bu baxımdan maraqlıdır. ADİL-də bu feilin on beş məna çaları və bundan əlavə yuxu, ləzzət, fikir, qan sözləri ilə birləşərək müxtəlif ifadələr və mürəkkəb feil yaratdığı qeyd edilir.¹ Bu mənaların bir qismi həmin feilin əsas, ilkin mənası ilə uyğunluq təşkil edir və təsirli feil olmaqla subyektin bu və ya digər obyekt üzərində hər hansı təsirini, müəyyən işin icra olunduğunun ifadəsinə xidmət edir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.122-123.

Göstərilən lüğətdə *aparmaq* feilinin əsas mənası aşağıdakı kimi izah edilir: «Bir şeyi əlinə götürərək, yaxud dalına yükləyərək bir yerdən başqa yerə köçürmək, gətirmək».¹ Bu ilkin məna ilə yanaşı, bir çox digər mənaları da təsirli feil kimi, bu və ya digər obyektin üzərində icra olunan işi bildirir: Tülkü hindən toyuqları *apardı*; Su ağacları kökündən çıxarıb *aparırdı* və s.

Bir çox birləşmələr daxilində isə *aparmaq* feilinin mənası onun ilkin semantikasından uzaqlaşır, digər məna çalarlıqları kəsb edir və frazeoloji vahid kimi bu və ya digər sözlərin ifadə etdiyi mənalara ekvivalent kimi çıxış edir və ya müəyyən sözlərlə sinonim kimi çıxış edir. Məsələn, *baş aparmaq-yolunu azmaq // sözə baxmamaq; fikir // huş aparmaq-fikrə getmək; həsəd aparmaq-kiməsə bənzəməyə çalışmaq; yuxu aparmaq-yuxulamaq; qan aparmaq-qanı axmaq* və s. Bu tipli birləşmələr daxilində *aparmaq* feilinin qrammatik-kateqorial mövqeyi də onun həqiqi mənasından xeyli dərəcədə fərqlənir və bir çox hallarda ismin təsirlik halında deyil, digər hallarda (daha çox adlıq halda) olan sözlərlə əlaqədə olur. Bu isə həmin feilin də üfui hərəket bildirmək mənasından başqa, digər semantik mənalar da ifadə edə bilməsini, onun semantik baxımdan fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilməsini göstərir. Belə hallarda *aparmaq* feili həm də təsirli feil olmaq xüsusiyyətini də itirir.

Nümunə kimi misallar verdiyimiz həm *gəlmək-gətirmək*, həm də *getmək-aparmaq* feil cütlükləri öz ilkin mənaları və bütövlükdə leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı qrammatik-kateqorial əlamətlərinə görə də bir-birindən həm fərqlənir, həm də semantik baxımdan yaxın

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Şərç-Qərb, 2006, s.122-123.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

olması ilə seçilir. Belə ki, həmin feillərin ifadə imkanları və bildirdiyi mənalər bir-biri ilə bağlı olduğu kimi, bir çox qrammatik xüsusiyyətləri baxımdan həm də bir-birindən fərqlənməsi, hətta bir çox hallarda qrammatik əkslik-antonimlik yaratması ilə də seçilir, yəni, əgər *gəlmək* və *getmək* feilləri təsirsiz olmaqla heç bir obyekt tələb etməsə və daha çox bu və ya digər subyektin müəyyən məkan daxilində yerdəyişməsinə ifadə edərsə, gətirmək və aparmaq feilləri təsirli olmaqla üfüqi istiqamətdə icra olunan müəyyən bir hərəkət bildirir və hər hansı subyektin obyektə təsir edərək onun məkan daxilində yerinin dəyişməsinə səbəb olduğunu bildirir. Məhz bu feillərin kateqorial-qrammatik xüsusiyyətlərindəki bu fərqlər həmin üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin iştirakı və köməyi ilə yaranan frazeoloji birləşmələrin mənasında da bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Belə ki, *ələ gəlmək* və *ələ gətirmək*, *xəyala // fikrə getmək* və *xəyal // fikir aparmaq*, *yuxuya getmək* və *yuxu aparmaq*, *ələ gəlmək* və *ələ gətirmək*, *yola gəlmək* və *yola gətirmək*, *vəcdə // həvəsə gəlmək* və *vəcdə //həvəsə gətirmək* və s. feili birləşmələrdə də həmin feillərin əvvəlki mənalарının və müəyyən dərəcədə qrammatik-kateqorial xüsusiyyətlərinin saxlandığını aydın şəkildə müşahidə etmək çətin deyildir. Bu, bir daha onu göstərir ki, üfüqi hərəkət məzmunlu feillər əksər hallarda məcazi mənalər kəsb edərək yeni semantik çalar qazana bildiyi kimi, həm də yeni yaranan mənalarda əvvəlki semantika da müəyyən qədər özünü saxlayır və yeni qrammatik-konstruktiv mühitdə bu və ya digər dərəcədə ilkin qrammatik xüsusiyyətlərinə sadıq qalaraq ən azı təsirlilik və təsirsizlik anlayışlarını özündə mühafizə edə bilir.

Müasir Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin əksəriyyətində bu semantik-qrammatik əlamətləri az və ya çox dərəcədə müşahidə etmək mümkün olur. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, üfüqi hərəkət bildirən feillərin hamısında ifadə olunan məna çalarlıqları və ya bu feillərin ifadə imkanları eyni kəmiyyətdə və eyni səviyyədə özünü göstərməyə də bilər. Yəni əksər feillərdə olduğu kimi, üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin də bəzilərində əlavə semantik mənalar daha çox ifadə oluna bildiyi halda, onların digər qismində həmin semantik məna çalarları nisbətən az sayda özünü göstərir. Başqa sözlə desək, *gəlmək və gətirmək, getmək və aparmaq* feil cütlüklərində bu tipli məna çalarları daha çox sayda özünü göstərə bildiyi halda (bizim hesablamalarımıza görə *gəlmək* feilinin 35, *gətirmək* feilinin bundan bir qədər az, *getmək* feilinin 20-ə yaxın, *aparmaq* feilinin də təxminən o qədər semantik məna çalarlıqları mövcuddur), *girmək, çıxmaq, keçmək, gəzmək, köçmək, qaçmaq, addımlamaq, iməkləmək* və digər feillərdə bu cür məcazi mənalar nisbətən az halda müşahidə olunur ki, bu da həmin feillərin işləklik xüsusiyyətləri, funksional fəallıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, görünür, yuxarıda semantik məna çalarlıqlarını təhlil etdiyimiz feillərin (*gəl, gətir, get, apar*) ifadə etdiyi hərəkətlərin özlərinin aktiv funksionallıq xüsusiyyətlə malik olmaları səbəbindən həmin hərəkətləri adlandıran feillər də dildə öz funksionallığı ilə seçilir, daha işlək olur və mənaca bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənən semantik məzmun daşıyaraq funksional baxımdan fəal dil vahidləri kimi özünü göstərə bilər.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan əksər feillər kimi, üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri bildirən feillər və

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

onların iştirakı ilə yaranan sabit frazeoloji birləşmələr də öz qrammatik-konstruktiv quruluşu baxımdan müxtəli formalarda özünü göstərə bilər. Bu tipli frazeoloji birləşmələri geniş və əhatəli şəkildə araşdırmaya cəlb edən prof. H. Bayramov onları baş sözün ismin hansı halında durması baxımından qruplaşdırmış, hər bir qrupa xas olan qrammatik-struktur xüsusiyyətləri və semantik məzmunu nəzərə alaraq doqquz qrupda birləşdirmişdir.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələr ingilis dilindəki bu tipli dil vahidlərindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində hal kateqoriyası geniş və spesifik qrammatik formalara malik olduğundan və zəngin ifadə imkanları ilə ingilis dilindən fərqləndiyindən Azərbaycan dili üfüqi hərəkət feili birləşmələri ingilis dili üfüqi hərəkət feili birləşmələrindən öz struktur xüsusiyyətləri ilə seçilir ki, bu da təbii dil xüsusiyyəti hesab edilə bilər.

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.

III FƏSİL

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ÜFÜQİ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN STRUKTUR-
SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Tipoloji baxımdan müxtəlif sistemli dil qruplarına daxil olmalarına baxmayaraq, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ümumiyyətlə feillər, o cümlədən üfüqi hərəkət feilləri öz struktur və sintaktik zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı dillərin müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə həsr edilmiş dilçilik araşdırmalarında feilin nitq hissələri içərisində mühüm və əsaslı yer tutması, digər nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyət baxımından zəngin olması, həm də məna və məzmun etibarilə çoxcəhətli söz qrupu olması xüsusi vurğulanır. Bu isə feillərin ayrı-ayrı dillərdə təkcə kəmiyyət və semantik xüsusiyyətləri baxımından çoxcəhətli olması ilə deyil, həm də onların morfoloji və qrammatik xüsusiyyətlərində, feillərə xas olan qrammatik vasitələrin, bu vasitələrin yaratdığı qrammatik mənaların zənginliyində, özünəməxsus sintaktik funksiyalarında, habelə cümlənin formalaşmasındakı mühüm rolunda özünü göstərir və bu xüsusiyyətlərlə bağlı olaraq meydana çıxır. Azərbaycan dili feillərinə xas olan bu müxtəlif səciyyəli qrammatik xüsusiyyətlər və sintaktik funksiyalar dilin inkişafının təkcə müasir dövrü üçün deyil, hətta onun qədim dövrü üçün də xarakterikdir və ən qədim dövrlərdən Azərbaycan dili feilləri özünün zəngin qrammatik məna və kateqoriyaları ilə xarakterizə oluna bilər. «Müasir Azərbaycan

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

dilində olduğu kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmiş və demək olar ki, iyirmiyə qədər qrammatik anlayışı ifadə edən morfoloji əlamətə malik olmuşdur. Bu əlamətlər sonralar daha da təkmilləşmiş və dəqiqləşmişsə də, öz əslindən, əlbəttə, ayrılmamışdır». ¹ Deməli, Azərbaycan dili feilləri ən qədim dövrlərdən malik olduğu morfoloji əlamətləri bu gün də özündə saxlamış və çox müxtəlif morfoloji funksiyaları ilə seçilmişdir. Bu cür morfoloji xüsusiyyətlərin zənginliyi feillərin sintaktik rolunda da özünü bariz şəkildə göstərir və müxtəlif sintaktik vəzifələr yerinə yetirərək dilin sintaktik strukturunda da özünəməxsus rol oynaya bilir. «Feilin sintaktik əlaməti dedikdə, hər şeydən əvvəl, onun tabe sözü ismin hallarında idarə etməsi, xüsusi tərkiblər əmələ gətirməsi, zərflə yanaşı işlənə bilməsi, özünəməxsus sintaktik vəzifələrdə işlənməsi və s. başa düşülməlidir. Feilin sintaktik vəzifəsi onun təbiətindən və ümumiyyətlə, feil sisteminin bölgüsündən, feilin nə cür formalaşmasından asılıdır». ² Deməli, müasir ingilis və Azərbaycan dili feilləri özünün həm morfoloji quruluşu, həm kateqorial zənginliyi, həm də müxtəlif sintaktik vəzifələri baxımdan seçilməklə dil sistemində özünəməxsus rol oynayır. Ona görə də müqayisə olunan dillərdəki feilləri, o cümlədən feillərin semantik yarımqruplarından biri olan üfüqi hərəkət feillərini tam və əhatəli şəkildə təhlil etmək, onların hərtərəfli təsvirini vermək üçün həmin feillərin struktur və sintaktik xüsusiyyətlərinin

¹ Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, API nəşri, 1959, s.86.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.192.

ayrı-ayrılıqda araşdırmaya cəlb edilməsi və dil faktları vasitəsilə tədqiq edilməsi daha məntiqli və məqsədəuyğun olardı.

İngilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin quruluşca növləri

Məlum olduğu kimi, obyektiv aləmdə müəyyən bir zərurət, müəyyən bir səbəb və tələbat nəticəsində hərəkət baş verir, müəyyən bir iş görülür, müəyyən bir vəziyyət yaranır. Bu zaman əşya, obyekt az və ya çox dərəcədə bu və ya digər cəhətdən təsirə məruz qalır. Bu təsir nəticəsində əşya dəyişir, o, bir formadan başqa bir formaya düşə bilər, bir əşyanın yerində digəri yarana bilər. Təbiidir ki, hərəkət olan yerdə onun təsiri də olmalıdır. Hərəkəti təsirsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Obyektiv aləmdə olan hal və hərəkətin dildə feil adlanan sözlərlə ifadə olunduğunu nəzərə aldıqda belə bir nəticə hasil olur ki, təsirsiz feil olmamalıdır. Belə olduqda biz təsirsiz feil terminindən tamamilə imtina etməliyik. Lakin ümumi dilçilikdə, eləcə də tədqiqata cəlb etdiyimiz dillərdə uzun illərdən bəri işlənmiş olan bu termini, yəni təsirsiz feil termini başqa mənada, hərəkətin icrasında subyektin passiv olması anlamında başa düşməliyik.¹ Belə ki, təsirli feillərdə subyekt hərəkətin icrasında aktiv olur, obyektə aşkar şəkildə təsir edə bilər, onun təsiri qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Təsirsiz feillərdə isə subyekt passiv olur. O, işin icrası prosesində demək olar ki, obyektə təsir edə bilmir, işin icrasında obyekt kənarda, gizlində qalır, hətta

¹ Roberts R. English syntax. M., Visshaya Shkola, 1980, p.29.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

bəzən subyektin özü obyekt rolunu da oynamalı olur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillər quruluşca aşağıdakı növlərə bölünür.

1. Sadə feillər. Bu qrupa daxil olan feillər bir kökdən ibarət olan feillərdir: Məsələn, *to bring* – gətirmək, *to come* – gəlmək, *to creep* – sürünmək, *iməkləmək*, *to dive* – cummaq (suya), *to drive* – sürmək, *qovmaq*, *to go* – getmək, *to leave* – tərk etmək, *to run* – qaçmaq, *to quit* – çıxıb getmək, *to ride* – atla getmək, *to send* – göndərmək, *to shrink* – geri çəkilmək, *to slide* – sürüşmək, *to slink* – xəlvəti getmək, *to speed* – ötüb keçmək, *to stride* – addımlamaq, *to thrust* – itələmək, *dürtmək*, *to tread* – addım atmaq və s.

2. Düzəltmə feillər. Bu qrupa kök və affikslərdən ibarət olan feillər daxildir. Məsələn, *to forsake* – tərk etmək, *to outdrive* – geridə qoymaq, *ötüb keçmək*, *to outrun* – arxada qoymaq, *arxada buraxmaq* və s.

Müasir ingilis dilində feil düzəldən affikslər iki qrupa bölünür: a) suffikslər; b) prefikslər.

Geniş miqyasda işlənməklə feil düzəldən suffikslər aşağıdakılardır: *-en*, *-fy*, *-ire*, *-ate*, *-ute*, *-ify*, *-ise* və s.

Müasir ingilis dilində feil düzəldən və nisbətən geniş işlənən prefikslər aşağıdakılardır: *en-*, *mis-*, *re-*, *dis-*, *un-*, *de-*, *over-*, *under-* və s.

en- prefiksi feil düzəldərkən daha çox etmək mənasına malik olur.

mis- prefiksi düzgün olmayan, səhv mənalarını bildirir.

dis- daha çox inkarlıq mənası yaratmağa xidmət edir.

re- prefiksi yenidən, təkrarən mənalarında işlənilir.

un- prefiksi də inkarlıq mənası yaradır.

de- prefiksi feillərin əvvəlinə artırıldıqda əks mənanı ifadə edir.

over- prefiksi üzərində, daha çox, artıq mənalarını yaradır.

under- prefiksi *over-* prefiksini antonimidir. O, kifayət qədər olmayan, çatışmayan, az miqdarda və s. mənalarda işlədilir. Məsələn,

I think you misunderstood me.

This essay should be rewritten.

The boss ordered the engineers to modernize the equipment.

Why didn't you classify the verbs?

Everybody knew that the goods were overburdened.

3. Mürəkkəb feillər iki kökdən ibarət olan feillərə deyilir. Bu bölməyə aid olan üfüqi hərəkət bildirən feillər iki hissədən, iki komponentdən təşkil olunur.

Məsələn, *to backslide* – *geriyə sürüşmək*, *to oversee* – *izləmək*, *to overtake* – *qabaqlamaq*, *ötüb keçmək* və s.

Yuxarıdakı nümunələrə diqqət yetirdikdə onların iki hissədən təşkil olunduğu açıq-aşkar görünür.

4. Tərkibi feillər. Bu feillər iki sözdən, daha doğrusu bir feil və bir zərfdən törəmiş qoşmadan (postposition) ibarət olur. Bu tiptən olan feillərə eyni zamanda tərkibi feillər də deyilir.¹ Məsələn,

to go away – *çıxıb getmək*;

to come in – *içəri daxil olmaq*;

to go in – *içəri girmək*;

to move to – *irəliləmək*, *köçmək* (*şəhərə*, *ölkəyə*);

¹ Kобрina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986, p.7.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

- to go after* – izləmək;
to be off – çıxıb getmək;
to bring in – daşımaq;
to call at – içəri girmək;
to call in – dəvət etmək;
to see smb.off – yola salmaq;
to move on – irəliyə getmək;
to go by – yanından ötmək; (keçmək) ötüb keçmək;
to go ahead – irəlidə getmək;
to steal away – sürüşüb aradan çıxmaq;
to make for the door – qapıya getmək;
to set out – yola düşmək;
to be lost to view – gözdən itmək;
to get under way – hərəkətə gəlmək;
to take away – geriyə götürmək;
to send off – göndərmək;
to pass by – yanından ötüb keçmək;
to come up (to) – yaxınlaşmaq;
to come across – rast gəlmək;
to come back – qayıtmaq;
to come over – gəlmək;
to get away – çıxıb getmək;
to go on – davam etmək;
to take out – gəzməyə aparmaq;
to give back – qaytarmaq;
to leave for – hara isə getmək;
to hurry to – hara isə tələsmək;
to go along with – bir kəslə birlikdə getmək;
to start off – yola düşmək;
to arrive in (at) – çatmaq, gəlmək və s.
- Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür üfüqi hərəkət bildi-

rən feilləri bəzi dilçilər «phrasal verbs» adlandırır.¹

R.A.Klouz digər dilçilərdən fərqli olaraq, üfüqi hərəkət bildirən feilləri, o cümlədən, bütünlüklə bütün feilləri beş müxtəlif tipə bölür. Bu tiplər aşağıdakılardır:

1) O – tipi. Müəllif qeyd edir ki, bu tipə daxil olan feillər, təsirsiz feillər olub (Vi-intransitive verb) tamamlıq (kompliment), yaxud obyekt tələb etmirlər.

2) A – tipi. Bu tip «be», yaxud digər bağlayıcı (copula) feillərindən ibarət olub, tamamlıq (kompliment) tələb edir.

3) B – tipi. Bu tipə aid edilən feillər, təsirli feillərdən ibarət olub (Vt- transitive verb), vasitəsiz tamamlıq tələb edirlər.

4) C – tipi. Bu tip əvvəlki tiplərdən köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, bu tip təsirli feil (Vt+vasitəli tamamlıq+vasitəsiz tamamlıq) modeli ilə işlənir.

5) D – tipi təsirli feil+vasitəsiz tamamlıq+ kompliment modelindən təşkil olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beş əsas tipin hər biri ayrılıqda müxtəlif yarımqruplara bölünür. Hər bir yarımqrup, cümlə nümunəsi ilə də göstərilə bilər. Aşağıda onların həm cümlə nümunəsi ilə, həm də quruluş tipini göstərməyə çalışacağıq.

O – tipi

Cümlə nümunəsi

1. The sun disappeared.

a) Jeorge sat down.

The storm lasted two days.

Quruluş və qeydlər

yalnız Vi

adətən Vi asılı sözlə birlikdə

¹ Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M.: Higher school publishing house, 1986, p.7.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

2. A bell rang	Vi eyni zamanda həmin feil
a) It weighed two kilos.	Vt kimi də işlənə bilər.
3. You never (forget, listen)	Vi feili ilə işlənir, lakin
tamamlıq nəzərdə tutulur.

I variativlik: There are four seasons.

II variativlik: Here comes the bus.

Up go the prices.

A – tipi

1. George was my friend.	BE+NP
2. He was intelligent.	BE+adjective
3. We are in the same years.	BE+adverb of place or time
- That was twenty years ago.

I variativlik: Here is an example.

Here you are.

II variativlik: There is a man at the door .¹

B – tipi

1. I rang the bell	Vt+vasitəsiz tamamlıq
a) I put the key in the lock.	məcburi asılı sözlə
b) I had two keys.	
2. I am listening to the news.	Vt– məchul növsüz önlüklü feil
3. I want to go home.	Vt+«to» məsdər
4. I want you to come too.	Vt +NP+məsdər
5. a) I will arrange for you to come.	Vt+for+NP+məsdər

¹ Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M., Prosveshcheniye, 1979, p.190.

Aytən Allahverdiyeva

b) We rely on Jeorge to help us.	önlüklü feil+obyekt+məsdər
6. a) I enjoy listening to the radio.	Vt+ing
b)Your shoes want mending	= need to be mended
7. I remember (you, your) saying that	müvəqqəti yiyəlik
8. I heard the bell ring	Vt+obyekt+məsdər «to» - suz
9. I found him standing on the doorstep	Vt +məsdər +ing
10. a) We found the door locked	Vt+obyekt+ed
b) I have had my hair cut	Vt+obyekt+ed
11. I belive (that) you have	Vt+that+budaq cümlə
a) I will see (to it) (that) nothing happens to you	Vt+(to it)+that+budaq cümlə
b) We all shouted «stop»	Vt +vasitəsiz nitq
12. a) We recommend (that) he(should) go	should, yaxud subjunctive
b) I regret (that) he (should feel=feels) that way	
13. I asked (if=whether) he	Vasitəli «yes», «no» sual
14. I wonder what (they said, to do)	Vt+«WH» budaq cümləsi

C – tipi

1. I showed you the way	Vt+vasitəsiz tamamlıq
a) I showed you	Vt+yalnız vasitəsiz tamamlıq
b) He gave (Jeorge, the door) a push	= He pushed (Jeorge, the door)
2. a) He gave a book to	Vt+vasitəli tamamlıq+to

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

George	
b) He provided books for George	Vt+vasitəli tamamlıq +for
3. He told us about the fire	sözönlü ifadə (told) feili ilə sıx əlaqədədir
4. He took great care of his wife	sözönlü ifadə (care) obyektli ilə sıx əlaqədədir
5. a) He convinced us (that) he could do it	Vt+obyekt+«that» budaq cümləsi
b) He showed (us) that he could	Vt (+obyekt)+ «that» budaq cümləsi
6. a) Tell me (if=whether) they have gone	Vasitəli «yes», «no» sualı
b) I asked (you) (if, whether) they have gone	
7. a) He told us where (he had gone, to do)	Vt+obyekt+«WH» budaq cümləsi
b) He asked (me) (where I had been, where to go)	Vt (to+NP) «that» budaq cümləsi
8. a) He explained (to us) that he was on diet	Vt (to+NP) + «that» budaq cümləsi
b) He explained (to us) what had happened	Vt (to+NP) + «WH» budaq cümləsi

D – tipi

1. a) They elected him captain	İki məchul mümkündür
b) They made him captain	Bir məchul mümkündür
2. a) We found the house (a run, empty, in ruins)	= It was empty etc. when we found it
b) We painted the wall blue	= It became blue as a result or

c) We broke the door open	We broke open the door
3. We consider him (to be) (a fool, foolish)	«To be» işlənməyə bilər.
4. We know him to be (reliable, a good worker)	«To be» –zəruridir.
5. We regard him as (a genius, brilliant)	as+NP, yaxud sifət
6. They took him for an American	For+NP
7. a) We considered it (a pity, strange)	to+verb «that» clause
b) We considered it foolish (of him)	to+verb
8. We leave it to (you, your dissertation) to decide	

R.A.Klouz tərəfindən irəli sürülən modelləri ümumi-ləşdirsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, əgər O – tipi beş quruluş tipindən, beş nümunədən və iki variativlikdən, A – tipi üç quruluş tipindən və iyirmi iki nümunədən, C – tipi on üç quruluş tipindən və on üç nümunədən ibarətdirsə, sonuncu yəni D – tipi doqquz quruluş tipindən və on iki nümunədən ibarətdir.¹

R.A.Klouz yuxarıda qeyd etdiyimiz beş tipə uyğun olaraq, hansı feillərin hansı quruluş tipində geniş işləmə bildiyini çoxlu cümlə nümunələri üzərində ətraflı şərh etmişdir.

O – tipinə aşağıdakı təsirsiz feillər daxil edilmişdir: *ache, come, go, appear (come into sight – mənasında)*,

¹ Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M., Prosvescheniye, 1979, p.193.

İngilis və Azərbaycan dillərində üföqi hərəkət feilləri

disappear, fall, rise, arise və s. Məsələn,

A light appeared, then disappeared at once.

The sun rises in the east.

*A difficult problem arose.*¹

A – tipinə müəllif, dəyişməz qalan *be, seem*, yaxud dəyişə bilən *become, grow* feilləri ilə yanaşı *feel, look, prove, remain, resemble, sound, stay, turn, turn into* və s. feilləri daxil etmişdir. Məsələn,

George was a student. He remained (= stayed) a student all his life.

His cousin felt (seemed to be) a fool.

Jack was a soldier and then became a famous actor.

R.A.Klouz haqlı olaraq qeyd edir ki, B – tipinə aid olan feillərin sayı çoxdur. Başqa sözlə desək, bu tipi daha çox işlək, daha çox məhsuldar hesab etmək olar. Bu feillər təsirli feillər olub, özlərindən sonra obyekt tələb edirlər.

Bu feillər sırasına *afford, agree, aim, appear, apply, arrange, ask, attempt, advise, allow, appoint, assist, admit, anticipate, appreciate, avoid, bear, beg, begin, beseech, bribe, care, cease, chance, choose, claim, consent, contract, contrive, cause, challenge, charge, command, compel, condemn, dare, delay, deny, decide, decline, demand, deserve, desire, determine, direct, drive, endeavour, expect, enable, encourage, entitle, expect, fail, forget, forbid, force, happen, hasten, hate, hesitate, hope, help, instruct, intend, learn, like, long, love, lead, manage, mean, need, offer, omit, oblige, order, plan, prefer, pretend, promise, propose, permit, persuade, press, refuse, remember, recommend, remind, request, require,*

¹ Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M., Prosveshcheniye, 1979, p.194.

Aytən Allahverdiyeva

seek, sentence, seem, start, swear, tend, tell, tempt, train, trouble, trust, threaten, try, undertake, urge, venture, want, wish, warn və s. daxildir.¹ Məsələn,

He thought he was the handsomest guy in the western Hemisphere. (J.D.Salinger)

I can't remember what happened before this happened (P.Abrahams).

I knew for a long time that Sarie loved Sam Du Plessis (P.Abrahams).

I felt that an explanation belonged to them (Ch. Bronte).

And I trust She will show herself grateful for the inestimable privilege of her election (Ch.Bronte).

R.A.Klouz daha sonra qeyd etmişdir ki, aşağıdakı təsirli feillərdən sonra *that* bağlayıcılı budaq cümlə işlənir ki, onların da funksiyası tamamlıq funksiyası olur: *acknowledge, add, admit, agree, announce, answer, argue, arrange, assert, assume, bear in mind, believe, bet, boast, comment, complain, conclude, confess, confirm, consider, decide, declare, deny, doubt, dream, expect, explain, fancy, fear, feel, find, find out, forget, gather, guest, hear, hope, imagine, insist, know, learn, maintain, mention, note, notice, observe, pretend, realize, remark, remember, repeat, reply, report, say, see, shout out, show, suppose, suspect, swear, state, think, trust, understand, wish, write* və s. Məsələn,

You may depend upon (on) it that I shall support you.

¹ Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M., Prosvescheniye, 1979, p.199.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

I must insist upon (on) it that everyone leaves the room.

I saw that he never left my sight.

I can swear (to it) that he never left my sight.

C – tipi haqqında ətraflı məlumat verən R.A.Klouz onların üç yarımqrupunu qeyd etmişdir:

- 1) *to* ilə işlənə bilənlər;
- 2) *for* ilə işlənə bilənlər;
- 3) *to* və *for* olmadan işlənə bilənlər.

Aşağıdakı feillərin qarşısında göstərilən *to*, *for* və defis işarəsi, həmin feillərin *to* ilə işlənməsini, *for* ilə işlənməsini və bunlarsız işlənməsini göstərir.

accord (to); deal (to);
advance (to); deny (to);
afford (–); do(to, for);
allow (to); fetch (to, for);
ask (to); find (for);
assign (to); fix (for);
bet (–); forgive(–);
bid (to); get (to, for);
book(for); grant (to);
bring (to,for); guarantee (–);
build (for); hand (to);
buy(for) ; keep(for);
cancel(to); leave(to, for);
call(to); lend(to);
cash (for); mean(to);
catch (for); offer(to);
cause(to); order(for);
change (for); owe (to);
charge (–); pass (to);

choose (for); pay (to);
cook (for); play(to);
cost (–); post(to);
cut(for); prepare (for);
promise (to); show(to);
reach (for); sing (to,for);
read (to); spare (for);
recommend (to); take (to);
refuse(for); teach (to);
reserve(for); telephone (to);
save (for); throw(to);
sell(to); wish (to);
send(to); write(to);
serve(to).¹

Nəhayət, sonuncu tipə, yəni D – tipinə *appoint, baptise, christen, crown, label, name, nominate*, və s. bu qəbildən olan feillər daxil edilmişdir. Məsələn,

They christened their son John.

They named each child for a short period of time.

Yuxarıdakı feillərlə yanaşı, R.A.Klouz *call, declare, leave, nickname, proclaim, pronounce, vote*, kimi feilləri də D – tipinə aid edir.

Bizi maraqlandıran üfüqi hərəkət feilləri də elə bu tipə aiddir.

Tərkibi feillərdən bəhs edən V.L.Kauşanskaya, P.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.B.Prokofyeva, Z.M.Raynes, S.E.Skvirskaya, F.Y.Sirlina qeyd edirlər ki, bu qəbildən olan feilləri iki yarımqrupa bölmək lazımdır:

1) Feilə əlavə olunan qoşmanın çox vaxt qoşulduğu

¹ Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M., Prosvescheniye, 1979, p.204.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

feilin mənasını dəyişən qrup;

2) Feilə qoşularaq tərkibi feil əmələ gətirən birləşmənin hər iki komponentinin orijinal mənasını qoruyub saxlayan qrup.¹

Feillərin morfoloji quruluşundan bəhs edən B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya onları aşağıdakı qruplara bölür.

a) Sadə feillər;

b) Düzəltmə feillər.

Müəlliflər qeyd edirlər ki, düzəltmə feilləri əmələ gətirən affikslər arasında prefikslər suffikslərə nisbətən daha vacibdir. Əgər feil düzəldən bir sıra məhsuldar suffiksi varsa, məhsuldar prefikslər sayca daha çoxdur (*re, un, over, under, mis, de* və s.). Məsələn,

transport – [ˈtrænsˌpɔːt]

to transport – [tə ˈtrænˈspɔːt].²

Üfüqi hərəkət feillərinin quruluşundan bəhs edən müəlliflər düzəltmə feillərin yaranmasında affikslərin xüsusi rolu olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onların aşağıdakı əlamətləri olduğunu vurğulayır:

a) qoşulduğu sözə müəyyən məna verməlidir;

b) qoşulduğu sözdən asanlıqla ayrılma imkanına malik olmalı və müstəqil işlənmək imkanından məhrum olmalıdır;

c) yalnız birinci dəfə yaratdığı sözlərlə işlənməklə məhdudlaşmamalı, digər yeni sözlər də yaratmalıdır;

ç) affikslər müəyyən işlənmə tezliyinə malik olmalıdırlar.³

¹ Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O. N. A Grammar of the English Language, L., Prosvescheniye, 1967, p.75.

² Khaimovich B.S., Rogovskaya B.İ. A Course in English Grammar. Moscow, 1967, p.118-119.

³ Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. М., 1960, с.274.

Bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, düzəltmə feillərin əmələgəlmə prosesində qrammatik xüsusiyyətlər, yəni nitq hissələrinə görə üzvlənmə, qrammatik transformasiya yolu ilə bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmə, qrammatik affikslər vasitəsilə yeni sözlərin yaranması bu prosesdə müəyyən rol oynayır.

Müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin quruluşca növlərini araşdırarkən onların əvvəlinə artırılan prefikslərin mənası ilə də maraqlandıq.

Məlum oldu ki, *in-* və *un-* prefiksləri inkarlıq bildirir.

Un- prefiksi hələ qədim ingilis dili dövründən sözdüzəldici element kimi mövcud olmuşdur. Öz inkişafı dövründə bu prefiks həmişə məhsuldar olmuşdur. Hələ qədimdən bu prefikslə işlənən sözlərə rast gəlmək mümkündür: *un – be – boht; un – ge – cynde; un – ge – cnaiien* və s. Tədqiqatlar sübut edir ki, həmin prefiksin işlədilməsi zaman keçdikcə dəyişmişdir.

German dillərində, o cümlədən ingilis dilində inkarlıq ifadə edən xüsusi ədatların olmaması və ya azlıq təşkil etməsi, bu prefiksin çox məhsuldar olmasına gətirib çıxartmışdır. Bununla əlaqədar olaraq sözyaradıcı elementə tələbat yaranmış və bu elementlərdən ən fəal *un-* prefiksi olmuşdur.

Un – prefiksinin sinonimi olan *non –* prefiksi ingilis dilinə XIV əsrdə latın mənşəli hüquqi terminlərlə daxil olmuşdur.¹

İnkarlıq bildirən bu prefiks *un-* prefiksindən onunla fərqlənir ki, dildə artıq bu prefikslərlə işlənən çoxlu nitq hissələri mövcuddur.

Araşdırmalar zamanı o da məlum olmuşdur ki,

¹ Nesfield J.C. English Grammar . Past and present. London, 1931, p.296.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

yuxarıda qeyd etdiyimiz ön şəkilçilərlə yanaşı, müasir ingilis dilində bir sıra ön şəkilçili sözlər vardır ki, onlar qismən, yaxud da tamamilə öz leksik mənalərini itirmişlər.

Bu sözlər dilin müasir inkişafı baxımından prefikslə düzələn feillər sırasına aid edirlər. Həmin feillərdən prefikslər qoparıldıqda ya həmin sözlər ingilis dilinin xalis sözləri hesab edilmir, ya da ön şəkilçili sözlərin mənasından çox uzaqlaşır.

Başqa sözlə desək, ön şəkilçi ilə işlənmiş feillər, ön şəkilçisiz işləndiyi zaman məna çalarlığı baxımından bir-birindən tamamilə fərqlənir. Biz bu feillərə müasir ingilis dilində geniş işlənən aşağıdakı feilləri aid edə bilərik: *to remain, to refuse, to reduce, to dispatch, to discuss, to dispute, to prepare, to submit, to subject* və s.

Dispute – mübahisə etmək, *reduce* – aşağı salmaq, *azaltmaq*, *submit* – təbə etmək sözlərindəki *dis, re, sub* ön şəkilçilərini həmin feillərin tərkibindən ayırısaq, yerdə qalan hissə *pute, duce* və *mit* hissələri müstəqil mənalara malik olmayacaqdır və söz sayılmayacaqdır.

Lakin *dispatch* (göndərmək, yola salmaq) üfüqi hərəkət bildirən feildən *dis-* prefiksini atsaq, yerdə qalan *patch* hissəsi ayrıca söz kimi mövcud ola bilər. Onun leksik mənası olsa da, *patch* – *ləkə* özünün ilkin mənasından çox uzaqdır. Müasir ingilis dilində belə sözlər düzəltmə üfüqi hərəkət bildirən feil deyil, sadəcə üfüqi hərəkət bildirən feillər sırasına daxil edilir. Bu isə o deməkdir ki, tarixən düzəltmə quruluşlu bir çox sözlərdə kök və şəkilçi bir-biri ilə birləşərək eləcə sabit forma almışdır ki, dilin müasir mərhələsində onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir.

Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feillərinin struktur tipləri

Azərbaycan dilində də bütün digər feillər kimi, üfüqi hərəkət feilləri də struktur (quruluş) baxımdan sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feillərinin bu quruluş xüsusiyyətləri özünü həm dilin qədim inkişaf mərhələsində, həm də müasir səviyyəsində qoruyub saxlaya bilmişdir.

İngilis dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan, eləcə də digər türk dillərində «Hərəkət feillərinin morfoloji quruluş baxımından aşağıdakı növləri özünü göstərir: kök feillər, düzəltmə (adlardan düzəlmələr) və mürəkkəb».¹

A. Müasir Azərbaycan dilində əksər sadə feillər kimi, sadə üfüqi hərəkət feilləri də azhecalı və qədim olması ilə fərqlənir. Ona görə də Azərbaycan dilində bu gün mövcud olan sadə quruluşlu üfüqi hərəkət feilləri sayca az olsalar da, yaranma tarixi baxımından da qədim olması və ilkin variantına yaxınlığı ilə seçilir. Çünki, «...bir feil öz fonetik tərkibi etibarilə nə qədər sadə və təkhecalıdırsa, həmin feil həm formasına, həm də mənasına görə özünün ilkin və çıxış variantına daha çox yaxındır».² Ona görə də bu tipli feillərin bir çoxunda baş vermiş leksik-semantik, morfoloji və fonetik dəyişiklikləri

¹ Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962, с.101.

² Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, s.35.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

bu gün müəyyənləşdirmək, baş verən bu cür dəyişmələrin mahiyyətini incəliyinə qədər aydınlaşdırmaq çox vaxt mümkün olmur. Lakin bu tipli feillərdə aydın şəkildə özünü göstərən tarixi fakt odur ki, sadə üfûqi hərəkət feillərinin hamısı azhecalılığı, qısalılığı ilə fərqlənir və özlərinin ilkin tarixi formasına yaxınlığı ilə seçilir. Bu baxımdan feillərin bir çox kateqorial əlamətlərini hərtərəfli şəkildə araşdırmaya cəlb etmiş tədqiqatçı H.Mirzəyevin müəyyənləşdirdiyi sadə quruluşlu üfûqi hərəkət feillərinə diqqət yetirmək maraqlıdır. Alim «Azərbaycan dilində feil» adlı tədqiqat əsərində aşağıdakı birhecalı, ikihecalı və üçhecalı üfûqi hərəkət feillərini qeyd etmişdir: *qaçmaq, qovmaq, dönmək, yortmaq, keçmək, köçmək, getmək, gəlmək, gəzmək, girmək, sürmək, çatmaq, üzmək, çəkmək, çıxmaq, addımlamaq, aparmaq, aramaq, axtarmaq, qayıtmaq, qaytarmaq, dolanmaq, dolaşmaq, yüyürmək, gətirmək, ötürmək, sivişmək, sülənmək, sümsünmək, dümələnmək, səndələmək*.¹ Əlbəttə, qeyd edilən bu üfûqi hərəkət feillərinin bir qisminin semantikasında digər məna çalarlıqları da müşahidə edilə bilər. Lakin onlar əksər hallarda üfûqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri bildirdiyindən və daha çox həmin məqamlarda işləndiyindən üfûqi hərəkət feilləri qrupuna daxil edilmişdir.

Sadə üfûqi hərəkət feillərinin fonetik baxımdan müşahidəsi və təhlili göstərir ki, onların əksəriyyətində sait samit ardıcılığı mütləq şəkildə gözlənilir və onlar ilkin yaranmış formasına daha yaxın olması ilə seçilir. Bu fonetik ardıcılığın pozulduğu bəzi iki və üçhecalı feillərin isə nisbətən dilin inkişafının sonrakı mərhələsində

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.40-43.

müxtəlif qanunauyğunluqlar əsasında yarandığını güman etmək olar (məsələn, *axtarmaq, qaytarmaq, sümsünmək, səndələmək* feillərində olduğu kimi).

Azərbaycan dilindəki sadə üfüqi hərəkət feilləri də, digər feillər kimi, sırf üfüqi hərəkət məzmunu və ad və feil məzmunu ifadə etməsi baxımdan iki cür ola bilər. Yalnız üfüqi hərəkət mənası ifadə edənlər: *gəlmək, getmək, üzmək, aparmaq* və s. Üfüqi hərəkət feillərinin bu tipi əksəriyyət təşkil edir və demək olar ki, bütün hallarda feil məzmunu daşması ilə fərqlənir. Bizim müəyyənləşdirdiyimiz təkcə *köç* sadə üfüqi hərəkət feili həm ad, həm də feil kimi işləyə bilər. Digər bütün sadə üfüqi hərəkət feilləri isə öz semantikasi baxımdan özündə hərəkət məzmunu ehtiva etməklə geniş işləkliyi ilə seçilir ki, bu da həmin quruluşlu feillərin daha çox hissəsinin, xüsusilə birhəcalıların dilimizin qədim dövrlərindən yarandığını göstərir.

B. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feillərinin quruluş baxımından ikinci qismini düzəltmə feillər təşkil edir. Bu tipli feillərin əmələ gəlməsində ayrı-ayrı morfoloji mənsubiyyətli sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılaraq yeni mənalı sözlərin yaranması daha xarakterikdir. Doğrudur, V.F.Veşşilova türk dilində düzəltmə hərəkət feillərinin yaranmasını ancaq adlardan düzələn feillərlə məhdudlaşdırır, feillərdən düzələnləri isə nəzərə almır. Bu məsələ barədə tədqiqatçı yazır: «Düzəltmə feillərə ad nitq hissələrinə bu və ya digər şəkilçilərin artırılması, yəni sintetik yolla yarananlar aiddir». Bu qrupu üç yarımqrupa bölərək onların sifətlər-

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

dən, isimlərdən və nidalardan yarandığını göstərir.¹ Lakin o nəzərə almır ki, «Dilimizdə olan düzəltmə feillər isim, sifət say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan əmələ gəlmiş kimi, feil köklərindən də əmələ gələ bilər».² Deməli, düzəltmə feillər, həmçinin düzəltmə üfûqi hərəkət feilləri adlardan yarana bildiyi kimi, feillərdən də əmələ gələ bilər. Elə buna görə də digər tədqiqat əsərində də düzəltmə feil əsaslarının iki cür olduğu və həm adlardan, həm də feillərdən düzəldiyi qeyd edilir.³ Bu isə dildə düzəltmə quruluşlu feillərə, o cümlədən üfûqi hərəkət feillərinə ehtiyac duyulması nəticəsində meydana çıxır və dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsində özünü göstərir. Bu baxımdan professor M.Hüseynzadənin aşağıdakı fikirləri maraqlıdır: «Məlum olduğu üzrə, müstəqil sözlərin şəkilçi halına düşüb bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi əmələ gətirməsi dilin əsas nitq hissələrinin əmələ gəlmiş dövrədən daha sonralara aiddir. Dil öz inkişafında o mərhələyə gəlib çatır ki, əvvəllər danışmaq üçün lazım olan sadə sözlərlə artıq kifayətlənmək olmur. Dilin öz inkişaf qanununa əsasən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə ayrı-ayrı nitq hissələrindən yeni sözlər yaratmağa ehtiyac artır və bu yolla da düzəltmə sözlər yaranmağa başlayır».⁴ Bu inkişaf xüsusiyyətini feillərdə, o cümlədən üfûqi hərəkət feillərində də müşahidə edə bilərik və bir çox

¹ Вецилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962, с.101.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.35.

³ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.208.

⁴ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.135.

üfüqi hərəkət feillərinin məhz ayrı-ayrı sözlərə müxtəlif şəkilçilərin artırılması yolu ilə həmin məzmunu ifadə edən düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin yarandığını görmək olur.

Müasir Azərbaycan dilində adlardan düzəltmə quruluşlu üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasında kök söz kimi daha çox isimlər iştirak edir. «Feili sözdüzəltmədə ən çox ismi nitq hissələrindən istifadə olunur. Bir çox ismi köklər feil əmələ gətirmir. Daha doğrusu, ismi feil düzəltmək üçün hər cür əsas yaramır, ancaq düzəltmə feillə ifadə edilmiş hərəkətə münasibətində işin alət və vasitəsini, əşyasını, yaxud əlamət və formalaşmasını (tərz, növ), yerini, vaxtını və ya subyektini göstərən əsaslar yararlıdır».¹ Bu o deməkdir ki, düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasında kök söz kimi işlədilən müxtəlif mənəli adlar yeni yaranan düzəltmə quruluşlu feillərdə də öz ilkin mənasını bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlaya bilir və onun mənasının konkretləşməsində, hərəkətin icra olunma tərz və vasitəsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynaması ilə seçilir. Ona görə də sadə üfüqi hərəkət feillərindən fərqli olaraq, düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin ifadə etdiyi hərəkətlər öz məzmunu baxımından daha konkret, daha müəyyən olması, üfüqi istiqamətdə icra olunan bu və ya digər hərəkəti bildirməklə yanaşı, həmin hərəkətə xas olan bu və ya digər əlaməti də ifadə etməsi ilə fərqlənir. Başqa sözlə desək, «Düzəltmə feilin yaranmasında iştirak edən adlar hərəkət prosesinin bu və ya digər cəhətini təyin edir və konkretləşdirir. Ona görə də düzəltmə feillər öz mənası baxımından həmişə konkret

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.208-209.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

olur».¹ Biz düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin hər birində bu xüsusiyyəti aydın şəkildə görə bilirik. Ona görə də ayrı-ayrı ad məzmunlu əsaslardan müxtəlif şəkilçilərlə yaranan düzəltmə üfüqi hərəkət feillərini yarandığı əsaslara görə ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə edə bilərik. Bu baxımdan düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik:

1.İsmlərdən düzələn üfüqi hərəkət feilləri. Bu tipli düzəltmə feillərin daha çox hissəsi *-la*, *-lə* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Öz məhsuldar feil düzəltmə xüsusiyyəti ilə seçilən və Azərbaycan dilində çox qədimdən bəri işlənən bu şəkilçi ² ayrı-ayrı isimlərə artırılaraq düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *addımlamaq*, *izləmək*. Bu tipli feillər üfüqi şəkildə icra olunan hərəkətin vasitəsinə və üsulunu bildirir.

-la, *-lə* şəkilçisi ilə düzələn *iməkləmək*, *haqlamaq*, *sürükləmək* feillərində isə həmin şəkilçilər «ölü sözdüzəltmə ünsürlər – sözdə müəyyən axtarışlardan sonra etimoloji nöqteyi-nəzərdən ayrılan» ³ formalar hesab edilə bilər. Çünki, həmin sözlərin tərkibindəki *-la*, *-lə* şəkilçilərinin addan feil düzəldən forma olması heç bir şübhə doğurmasa da, imək və sürük sözlərinin mənası dilin bugünkü inkişaf mərhələsi nöqteyi-nəzərdən anlaşılmaz görünməsi həmin şəkilçilərin ölü sözdüzəltmə ünsürlər adlandırılmasına səbəb olur.

Bəzi isimlərlə *-laş*, *-ləş* şəkilçisi ilə də üfüqi hərəkət

¹ Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962, с.101-102.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.210.

³ Yənə orada. s. 209.

feilləri düzələ bilir: *ayaqlaş, yerləş, üzləşmək*. Bu cür feillərdə isə üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlərdəki subyektlərin ümumiliyi, hərəkətin icrası zamanı bir deyil, bir neçə subyektin iştirak etməsi öz əksini tapır.

Bəzi isimlərə *-lan, -lən* şəkilçiləri artırmaqla da üfqi hərəkət semantikalı feillər yaranır ki, bu tipli feillərdə də hərəkətin icra olunma vasitəsi, məkanı da öz əksini tapır. Məsələn, *atlanmaq (yola düşmək mənasında, həm də hərəkətin hansı vasitənin köməyi ilə reallaşması), dalğalanmaq, yollanmaq* və s. *Atlanmaq* hərəkət feilini türk dilində də müşahidə edən V.E.Veşşilova göstərir ki, bu feil həm hərəkətin icra olunmasında iştirak edən əşya mənasını özündə saxlayır, minmə vasitələri inkişaf etdikcə əksər minik vasitələri ilə harayasa yola düşmək mənasını indi də mühafizə edir.¹ Azərbaycan dilində *-lan, -lən* şəkilçisi ilə sifətdən düzələn *veyillənmək, avaralanmaq* feillərinə də rast gəlirik ki, bu feillərdə də ifadə olunan hərəkət məzmununda üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətin xarakteri öz əksini tapır ki, bu da həmin feilin kökündəki, sifətin ifadə etdiyi məna ilə (*avara, veyil*) sıx bağlıdır. Çünki, bu feillərdə məhz sifət ifadə etdiyi hərəkətin mahiyyət və mənasında müəyyən qədər öz əksini tapmış olur.

2.Üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri ifadə edən düzəltmə feillərin bir qisminin yaranmasında bir çox yer zərfləri kök söz funksiyasında çıxış edir və bu cür feillərdə də üfqi hərəkət feillərinin yaranmasında iştirak

¹ Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962, с.102.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

edən söz köklərinin mənası bu və ya digər dərəcədə özünü saxlamaqla həm də feillərdə ifadə olunan mənanın konkretləşməsində, onların mənalarının müəyyənləşməsində xüsusi rol oynayır. Düzəltmə üfüqi hərəkət feillərinin bu növünün yaranmasında da *-la*, *-lə*, *-laş*, *-ləş* şəkilçiləri fəallığı ilə seçilir. Belə ki, bir qisim məkan məzmunlu zərflər həmin şəkilçiləri qəbul edərək həm üfüqi hərəkət mənası yaradır, həm həmin hərəkətlərdə icra istiqamətini bildirir, həm də hərəkətin baş vermə məkanına aydınlıq gətirir. Belə məqamlarda irəli, geri, qabaq, qarşı və s. zərflər xüsusi rolu ilə seçilir. Məsələn, *irəliləmək*, *geriləmək*, *qabaqlamaq*, *qarşılamaq* və s. Bu zərflərin bəzilərinə *-laş*, *-ləş* şəkilçisi artırmaqla da üfüqi hərəkət mənalı feil yaranır ki, həmin feillərdə hərəkəti üfüqi istiqamətdə icra olunması bildirilməklə yanaşı, həm də həmin hərəkəti icra edən subyektlərin çox olması mənası öz əksini tapır. Bu cür sözlərdə həmin mənalarda yanaşı, məkan məzmunu da ifadə oluna bilir. Məsələn, *qabaqlaşmaq*, *aralaşmaq*, *qarşılaşmaq*, *yaxınlaşmaq*, *uzaqlaşmaq* və s.

Müküş qapıdan çıxanda bibimlə *qarşılaşdı*
(Ə.Əylisli).

Cavan rejissor foyedə Kəbirlinskiyə *yaxınlaşdı*
(Anar).

Atlılar sürətlə kənddən *uzaqlaşdılar* (İ.Əfəndiyev).

Təhlil etdiyimiz dil faktları bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan dilindəki düzəltmə üfüqi hərəkət feilləri adlardan yaranarkən kök funksiyası daşıyan adlar hərəkəti icra edən, hərəkətin xarakterini, icra xüsusiyyətini, icra vasitəsini və eyni zamanda məkan anlayışını da özündə ehtiva edir ki, bütün bu mənalardan da yaranmasında kök

söz funksiyası daşıyan müxtəlif semantikalı isimlər və zərflər əsas rol oynaması ilə seçilir. Deməli, düzəltmə üfqi hərəkət feilləri eyni semantikalı sadə feillərdən fərqli olaraq mənə tutumu və ifadə imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir və bu cəhətdən də üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlərin ifadə olunmasında öz funksionallığı ilə fərqlənir.

3. Azərbaycan dilində üfqi hərəkət mənasını ifadə edən düzəltmə feillərin bir qismi də feillərdən yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, feildən feil düzəldilməsi və ya feil əsasına müəyyən şəkildə artırılmaqla əmələ gələn yeni feillərə münasibət dilçilikdə müxtəlif şəkildədir. Belə ki, həm professor M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» adlı dərsliyində, həm də EA Dilçilik İnstitutunun hazırladığı eyni adlı kitabda feildən düzəltmə quruluşu feil yaranması qeyd olunmuşdur. Lakin onların tamhüquqlu düzəltmə feil olması EA-nın nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili» adlı kitabda müəyyən şübhə ilə təqdim olunur, bu məsələnin dilçilikdə mübahisəli olduğu göstərilir. Belə ki, həmin əsərin «Düzəltmə feillər» adlı bölməsində yazılır: «Düzəltmə feillər ad və ya feildən əmələ gəlir. Feildən əmələ gəlmiş feillər ismi nitq hissələrindən düzəldilmiş feillərdən fərqli olaraq təkcə yeni məfhum ifadə etmək çərçivəsində qalmır, həm də feildə müəyyən bir qrammatik mənənin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Təkrarlılıq, intensivlik və başqa mənə çalarlıqları yaradır... Növün sözdüzəltmə, yaxud forma düzəltməyə aid olması dilçilikdə mübahisəlidir. Bir qrup dilçilər bunları forma düzəltməyə, bir qismi isə sözdüzəltməyə aid edirlər. Bəzi dilçilər isə Azərbaycan dilində növün tarixən sözdüzəltmə olduğunu, sonradan

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

forma düzəltməyə doğru inkişaf etdiyini söyləmişlər».¹ Bölmənin müəllifi də sonuncu fikirlə razılaşıb və feildən feil düzəldən şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilər adlandıraraq həmin bölmədə feillərdən düzələn feillər haqqında heç bir məlumat verməyərək diqqəti adlardan düzələn düzəltmə feillərə yönəldir. Bu zaman müəllifin yuxarıdakı «düzəltmə feillər ad və ya feildən əmələ gəlir» fikri havadan asılı qalır və sonrakı izahda öz təsdiqini tapmır. Lakin həmin məsələ barədə danışan professor M.Hüseynzadə yazır: «Başqa nitq hissələrindən feil düzəltdiyi kimi, sadə, düzəltmə feillərdən də feil əmələ gəlir. Belə feillər ona görə düzəltmə hesab olunur ki, bunların da müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə həm şəkli, həm də mənası dəyişdirilir».² Doğrudan da, ayrı-ayrı feillərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırıldıqda həmin feillərin həm semantik məzmununda ciddi dəyişiklik müşahidə edilir, həm ayrı-ayrı feil növləri əmələ gəlir, həm də təsirli və təsirsizlik anlayışlarının əvəzlənməsi özünü göstərir. Ona görə biz də M.Hüseynzadənin fikrini əsas götürərək üfûqi hərəkət məzmunlu düzəltmə feillərin feildən yaranan növü haqqında məlumat verməyi zəruri hesab edirik. Bu zaman həm də daha çox özünü göstərən təsirli feillərin təsirsizə, təsirsizlərin isə təsirliyə çevrilmə prosesinə xüsusi diqqət yetirməyə çalışacağıq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sadə quruluşlu üfûqi hərəkət feillərinin daha çox hissəsini təsirsiz feillər təşkil edir. Bu cür feillərdə obyekt tələb olunmur və üfûqi istiqamətdə icra olunan müəyyən bir hərəkət ifadə olunur.

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.210.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.141.

Bu tipli feillər, yəqin ki, dilin daha əvvəlki inkişaf dövründə yaranmış və əksər hissəsini bir hecalı feillər təşkil edir. Məhz bu xüsusiyyət də onların tarixən daha qədim dövrlərlə bağlı olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu cür üfui hərəkət bildirən, təsirsiz feil olmaqla təkhecalılığı əksər hallarda gözlənilən feillərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *qaçmaq, dönmək, yortmaq, köçmək, getmək, girmək, (otağa), çıxmaq (otaqdan), gəlmək, yüyürmək, üzmək, axmaq, qayıtmaq, sülənmək, səndələmək, dümələnmək, sivişmək, sümsünmək, dolaşmaq, dolanmaq*. Bu sadə feillərin sonuncuları çoxhecalı olmaqla dilin nisbətən sonrakı dövründə yaranmışdır. Onların kök və şəkilçidən ibarət olması heç bir şübhə doğurmur. Lakin həmin feillərin ilkin semantik mənasını və morfoloji tərkibini tam aydınlığı ilə izah etmək üçün xüsusi etimoloji tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Burada Azərbaycan dilinə aid yazılmış əsərlərdə adlardan feil düzəldən *-lan, -lən* şəkilçisi haqqında irəli sürülən bəzi fikirlərə də münasibət bildirmək lazım gəlir. Belə ki, M.Hüseynzadə *-lan, -lən* şəkilçisi ilə isimdən və sifətdən feil əmələ gəldiyini yazır və ona aid xeyli sayda misal verir.¹ Lakin bir çox dil faktları vardır ki, onların təhlili müstəqil *-lan, -lən* şəkilçisindən deyil, *-la+n, -lə+n* şəkilçisindən bəhs etməyin daha məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Çünki, Azərbaycan dilində bir çox feillər vardır ki, orada isimdən *-la, -lə* şəkilçisi ilə feil, sonra isə həmin feilə artırmaqla digər növ feil əmələ gəlməsini aydın şəkildə müşahidə edə bilirik. Məsələn, *yol-la-n, cərgə-lə-n, səs-lə-n, hamar-la-n, ara-la-n, fir-la-n, ləpə-lə-n* və s.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s. 138.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Bu feillərin ayrı-ayrı növlərdə işlənməsi, təsirsiz və təsirli olmaq baxımından bir-birindən fərqlənməsi aydın şəkildə görünür. Bizcə, bu cür feilləri düzəltmə feildən düzələn feil kimi qəbul etmək daha doğru olardı. Çünki, *yol* isminə *-la* şəkilçisi artırmaqla *yollan* feili düzəltdiyi kimi, *yolla* feilindən də *-n* şəkilçisi ilə yeni mənalı və feilin digər növündə olan feilin əmələ gəlməsi aydın şəkildə görünür. Məhz ona görə də Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilləri geniş şəkildə tədqiq edən R.Rüstəmovun aşağıdakı fikirlərinə haqq qazandırmaq lazım gəlir «...*-la* (*-lə*) və *-n* birləşib müstəqil *-lan* (*-lən*) şəkilçisini əmələ gətirdikdən sonra *-n* ünsüründə artıq qayıdış növ mənası aradan çıxmış, yox olmuşdur. Əks təqdirdə, *-lan*, (*-lən*) müstəqil sözdüzəldici şəkilçi adlandırılıla bilməzdi».¹ Doğrudan da, bu şəkilçilərlə düzələn feillərdə, həm də üfüqi hərəkət feillərində həm feilin mənasının, həm də növünün dəyişməsi aydın şəkildə görünür.

Bu feillərin hamısını birləşdirən bir ümumi cəhət vardır ki, o da onların hamısının təsirsiz feil olmaqla üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkəti ifadə etməsidir. Bu feillərin bir çoxuna xüsusi şəkilçilər artırmaqla onları təsirli feilə çevirmək mümkündür ki, bu da feildən düzəlmiş yeni mənalı düzəltmə feilin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu zaman təbii ki, yenə üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasından söhbət gedir. Yəni sadə təsirsiz üfüqi hərəkət feilindən düzəltmə təsirli üfüqi hərəkət feili yaradılır ki, bu da həmin feillərin semantikasında özünü göstərən dəyişikliklərlə bağlı olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sadə üfüqi hərəkət feillərindən onların

¹ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, Elm, 1965, s.84.

düzəltmə quruluşunu əmələ gətirmək üçün həmişə və bütün feillərə eyni cür ölçülərin və eyni morfoloji əlamətlərin tətbiqi mümkün olmur. Yəni, bu və ya digər sözdüzəldici morfem bir qisim sadə üfüqi hərəkət feillərinə artırılıb bildiyi halda, digərlərinə bunu tətbiq etmək mümkün olmur və onların başqa sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməsi lazım gəlir. Əksər hallarda isə təsirsiz feillərə müəyyən şəkilçi artırıldıqda yeni mənalı düzəltmə təsirsiz feil əmələ gəlir. Məsələn, yuxarıda ümumi şəkildə sayını verdiyimiz təsirsiz üfüqi hərəkət feillərindən *qaçmaq* və *köçmək* feillərinə *-ir* şəkilçisi artırıldıqda onlar təsirli üfüqi hərəkət feillərinə çevrilirsə (*qaçıрмаq*, *köçürmək*), *axmaq* və *yüyürmək* feillərinə *-it* (*-t*) şəkilçisi (*axıtmaq*, *yüyürtmək*), *dolanmaq*, *dolaşmaq*, *sivişmək*, *sümsünmək*, *üzmək*, *dönmək* feillərinə *-dır* (*dolandırmaq*, *dolaşdırmaq*, *sivişdirmək*, *sümsündürmək*, *üzdürmək*, *döndərmək*) şəkilçisi artırıldıqda təsirli feilə çevrilərək müəyyən obyekt tələb edə bilər.

Üfüqi hərəkət məzmunlu sadə quruluşlu *qayıtmaq*, *gəlmək* və *getmək* təsirsiz feillərindən düzəltmə quruluşlu üfüqi hərəkət məzmunlu təsirli feil yaratmaq üçün isə tamamilə fərqli üsuldən istifadə edilir. Belə ki, *qayıtmaq* feilini təsirli feilə çevirmək üçün sözün *qay* hissəsinə *-tar* əlavə olunur və sanki bu prosesdə söz kökünün bir hissəsi iştirak edir, *qaytarmaq*. Bu isə həmin sözün özünün belə tarixən düzəltmə söz olduğunu göstərir və türk dillərində sadə feillərin təkhecalı olması fikrini bir daha təsdiq edir.

Həmişə eşşəyin üstündə bir dərz ot *gətirirdi* (Ə.Əylisli).

Çox dağı yerindən oynatdıq, hələ

Bir daşı yerinə *qaytarmamışıq* (M.Araz).

Azərbaycan dilindəki üfüqi hərəkət məzmunlu sadə

İngilis və Azərbaycan dillərində üfûqi hərəkət feilləri

təsirsiz feillər olan gəlmək və getmək feillərindən onların təsirli formasının yaradılması isə tamam fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu feillərdən bəhs edərkən Q.Cəfərov onları «semantik bağlılıq (asılılıq) münasibəti»ndə olan feillər kimi təqdim edir və bu münasibətlə yazır: «Həmin feillərdən birincilərin ifadə etdikləri hərəkətlər ikincilərlə ifadə olunan hərəkətlərin baş verməsi üçün əsas şərtədir. Ona görə də ikincilərin semantik izahı zamanı birincilərin məzmununa isnad etmək olur: gətirmək «gəlmək və özünlə bir şey götürmək»; aparmaq «getmək və özünlə bir şey götürmək». Həmin feillərin semantik bağlılığı müntəzəm xarakter daşıyır».¹ Doğrudan da bu feil cütlüklərinin bir-biri ilə həm semantik, həm də struktur bağlılığı heç bir şübhə doğurmur. Lakin onların hansı tarixi inkişaf prosesi keçirdiyini müəyyənləşdirmək üçün, təbii ki, xüsusi etimoloji araşdırma aparmaq lazım gəlir və bu araşdırma yolu ilə bu feillərin struktur inkişaf xüsusiyyətlərini izləmək mümkün olar. Doğrudur, türkologiyada bu feillərin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlı müəyyən tədqiqat işləri aparılmış və onların bir-biri ilə semantik və struktur münasibətləri haqqında fikir bildirilmişdir.² Lakin bu əlaqələri daha aydın və dəqiq şəkildə izah etmək üçün yeni araşdırılmalara ehtiyac hələ də duyulmaqdadır.

Yuxarıdakı təsirsiz üfûqi hərəkət feillərinin bir qisminə isə icbar növ şəkildəsi artırılmaqla təsirli düzəltmə üfûqi hərəkət feilləri düzəltmək olur ki, bu da həmin feillərdə üfûqi hərəkət məzmunu ilə yanaşı, həm də feilin növünün əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Məsələn, *yüürtdürmək*, *dolandırmaq*, *sivişdirmək*, *sümsündürmək*,

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.102.

² Yenə orada. s. 103.

üzdürmək və s.

Özü ilə birlikdə qızı da bir neçə dəfə evin başına *dolandırdı* (Anar).

Düzəltmə quruluşlu üfqi hərəkət feillərinin bir qismi isə təsirli feillər əsasında yaranır. Belə hallarda təsirsiz üfqi hərəkət feillərindən fərqli olaraq təsirli feillər elə təsirli olaraq qalır, yalnız onun növü əvvəlkindən fərqlənir. Bu zaman daha çox hallarda feilin məchul və icbar növü yaranır. Məsələn, *aparılmaq, apardırmaq; axtarılmaq, axtartmaq; gətirilmək, gətirdirmək; ötürülmək; qovulmaq, qovdurmaq; keçilmək, keçirdirmək, gəzdirmək* və s.

Onu İman kişidən uzaqlaşdırmaq üçün yaylağa *apartdırdı* (İ.Əfəndiyev).

Aslan qardaşını həyətdən *qovdurdu* (C.Cabbarlı).

Misallardan görüldüyü kimi, təsirli üfqi hərəkət feillərindən yaranan düzəltmə feillər, əksər hallarda, təsirli olaraq qalır. Burada yalnız gəzmək və sürmək feillərindən yaranan gəzişmək və sürüşmək feilləri təsirsiz feillərə çevrilir ki, bu da istisna hal kimi qəbul oluna bilər.

Azərbaycan dilində düzəltmə üfqi hərəkət feillərinin yaranması zamanı adlardan düzələn düzəltmə feillər də əsas kimi işlənə bilər. Belə ki, düzəltmə quruluşlu üfqi hərəkət feillərinə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əvvəlki feildən fərqli mənaya malik, eyni zamanda təsirli və təsirsizlik mənası dəyişən və feilin müxtəlif növlərində işlənən yeni mənalı feillər yaradılır ki, bu da dilimizdə üfqi hərəkət feillərinin kəmiyyətcə artmasını şərtləndirir. Bu zaman da sözdüzəltmə üçün əsas funksiyası daşıyan ayrı-ayrı düzəltmə quruluşlu feillərin təsirli və ya təsirsiz olması, onların bir-birinə keçməsi hadisəsi

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

müşahidə oluna bilər. Bunları nəzərə alaraq əsas funksiyası yerinə yetirən düzəltmə feillərin təsirli və təsirsiz olmasına əsasən onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik:

1. Düzəltmə quruluşlu təsirsiz feillərə müxtəlif növ şəkilçiləri artırmaqla yaranan feillər. Bu feillər sözdüzdə növ şəkilçiləri qəbul etdikdə yeni üfüqi hərəkət feilləri yaranır və həmin yeni yaranan feillər təsirli feilə çevrilir. Məsələn, *irəliləmək-irəlilətmək, geriləmək-gerilətmək, addımlamaq-addımlatmaq, dolanmaq-dolandırmaq, yerimək-yeritmək, uzaqlaşmaq-uzaqlaşdırmaq* və s.

Ona görə də adamlar qara toyuğu qovub İman kişinin gözündən *uzaqlaşdırırdılar* (İ.Əfəndiyev).

Həkimlər onu yavaş-yavaş *yeritməyə* başladılar.

Doğrudan da Hacı elə bir adam axtarırdı ki, çamadanları ona *apartdırsın* (C.Cabbarlı).

Bu feillərə *iməkləmək-iməklətmək* sözünü də əlavə etmək olar. Bu feilin kökü *iməklə* olsa da, onun tarixən düzəltmə olmasına heç bir şübhə yoxdur, çünki sözün tərkibindəki *-lə* hissəsi şəkilçi kimi göz önündə olmaqla onun yeni söz yaratdığı aydın şəkildə görünür. «Belə ki, feilin quruluşunda baş verən bəzi dəyişiklik söz kökünə artırılıb onunla qaynayıb-qovuşan səs, şəkilçi və ya söz qatları onun (feilin) leksik-semantik mənasını bu və ya digər şəkildə, az və ya çox dərəcədə dəyişir, bu da öz növbəsində obyekt ilə feil arasındakı münasibəti dəyişməyə gətirib çıxarır».¹ Deməli, *iməkləmək* və bu tipli digər feillərdə də kök və şəkilçi elə qaynayıb-qarışmışdır ki, bu gün onları bir-birindən ayırmaq mümkün olmur. «İki və üç hecalı feillərdə isə bu özünü daha qabarıq

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.43.

şəkildə göstərir».¹

Bəzi düzəltmə quruluşlu təsirli üfqi hərəkət feilləri də növ şakilçisi qəbul edərək yeni mənalı üfqi hərəkət feili yaradır ki, bu feillər əvvəlki kimi təsirli olaraq qalır. Belə feillərin bir qismi qarşılıq – müştərək növ, digər qismi isə icbar növ feillərin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, *ayaqlamaq, qabaqlamaq, qarşılamaq, aralamaq* feillərindən qarşılıq – müştərək növ feillər yarandığı halda (məsələn, *ayaqlaşmaq, qabaqlaşmaq, qarşılaşmaq, aralaşmaq*), digər feillərdən icbar növ feilləri əmələ gəlir (məsələn, *izlətmək, qabaqlatmaq, qabaqlaşdırmaq, qarşılaşdırmaq* və s.). Bu yolla icbar növ əmələ gətirən düzəltmə üfqi hərəkət feilləri təsirli feil kimi özünü göstərir.

Deməli, müasir Azərbaycan dilində düzəltmə quruluşlu hərəkət feilləri həm adlardan, həm də feillərdən yarana bilir və hər iki halda üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlərin ifadə olunmasına xidmət edir.

C.Əksər feillərdə olduğu kimi, üfqi hərəkət feillərindən də quruluş baxımından müəyyən bir hissəni mürəkkəb quruluşlu feillər təşkil edir. Bu növ feillər isə istər ingilis, istərsə də onunla müqayisəyə cəlb etdiyimiz Azərbaycan dilində müxtəlif yollarla əmələ gəlir və rəngarəng semantik məzmunu ilə diqqəti cəlb edir, ədəbi dildə işlənməsinə, zənginliyinə və oynadığı rola görə böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də müqayisə olunan dillərdə mürəkkəb feillərin, o cümlədən mürəkkəb quruluşlu üfqi hərəkət feillərinin əmələgəlmə yolları, üsulları və əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılaraq təhlil edilməsi əhəmiyyətli dilçilik məsələlərindəndir.

¹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.43.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil, onun yaranma yolları, əsas tipləri, mürəkkəb feillərin müəyyənləşdirilməsi və s. haqqında xeyli sayda tədqiqat əsərləri mövcud olsa da, bu məsələ barədə mübahisələr hələ də qalmaqdadır. «Odur ki, mürəkkəb sözün, o cümlədən onun bir növü olan mürəkkəb feillərin öyrənilməsində qarışıqlıq nəzərə çarpır. Bu da ondan irəli gəlir ki, analitik dillərdə mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin sərhəddi tam müəyyən deyildir. Bundan əlavə hər bir konkret dildə mürəkkəb feilin müəyyən quruluş əlamətləri vardır».¹ Bu fikirləri tamamilə müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərinə də aid etmək mümkündür. Çünki mürəkkəb sözlər haqqında müxtəlif fikirlərə, onlara fərqli münasibətə və fərqli yanaşma üsullarına təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumi dilçilikdə, o cümlədən ingilis dilçiliyində rast gəlmək olur. «Mürəkkəb söz problemi dilçilik ədəbiyyatında bu günə qədər öz konkret həllini tapmamış, mürəkkəb sözün komponentləri müstəqil əsas, söz əsas, kök morfem, kök, yaxud əsas olması kimi müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür».² Deməli, mürəkkəb sözlərin, o cümlədən mürəkkəb feillərin müəyyənləşdirilmə meyarları, onun hansı komponentlər əsasında yarana bilməsi mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Lakin biz burada mürəkkəb söz, o cümlədən mürəkkəb feil məsələsi barədə polemikaya yol vermədən professor M.Hüseynzadənin mürəkkəb feillərin müəyyənləşdirilməsi meyarlarına əsaslanaraq mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feilləri və

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.215-216.

² Quliyev C. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sifətlərin struktur-morfoloji təhlili və tamformalaşma xüsusiyyətləri: Fil. elm. nam.dis.avtoref., Bakı, 2006, s.6.

onların əsas tipləri haqqında müəyyən fikir yürütməyə çalışacağıq. Tədqiqatçı müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin əmələgəlmə üsuluna görə dörd növünü müəyyənləşdirir və hər bir növün yaranma xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verərək yazır ki, «Bir isimlə bir feildən əmələ gəlmiş mürəkkəb feil həm ismin, həm də feilin əvvəlki məzmununu dəyişdirir, yeni bir məzmun ifadə edir. Bu da feillərin mənasından (semantikasından) irəli gəlir».¹ Bu isə o deməkdir ki, mürəkkəb feillərin yaranmasında daha çox hallarda ad və feilin birləşməsi müşahidə edilir. Ona görə Azərbaycan dilindəki mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasında da bu üsulun geniş şəkildə özünü göstərməsi məntiqi hal kimi qəbul edilməli, mürəkkəb feilin yaranması zamanı bu üsulun daha çox özünü göstərməsi təsadüfi hal hesab edilməməlidir.

Üfüqi hərəkət məzmunlu mürəkkəb feillərin yaranmasında həm sadə üfüqi hərəkət feilləri, həm də feilin digər semantik qrupuna daxil olan feillərdən istifadə oluna bilər. Mürəkkəb feillərin komponentlərindən biri kimi çıxış edən sadə feillər öz semantikasından baxımdan həm üfüqi hərəkət məzmunu, həm də digər mənalar ifadə etsələr də, bu və ya digər sözlərlə birləşdikdən sonra üfüqi istiqamətdə icra olunan müxtəlif növ hərəkətlərin ifadə olunmasına xidmət edə bilər. Bütün hallarda ya adlarla müxtəlif mənalı feillər, ya feili bağlama şəkilçisi qəbul etmiş feillə digər əsas feil, ya da məcazi mənalar kəsb etmiş feillə digər sözün birləşməsi mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Onu

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.142.

da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmə şəklində qurulan mürəkkəb feillərin tərkibində üfüqi hərəkət feilləri işlənsə də, bəzən onlar üfüqi hərəkət mənası deyil, digər semantik mənalar ifadə edə bildiyi kimi, digər semantikalı feillərin də üfüqi hərəkət mənası ifadə edə bilməsi faktları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan üfüqi hərəkət mənası ifadə edən mürəkkəb feillərin yaranması zamanı aşağıdakı quruluş xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

1. Mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feillərinin yaranması zamanı adlarla müxtəlif mənalı feillər birləşir. Bu zaman daha çox hallarda *ol, et, elə* kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir.¹ Bu tipli mürəkkəb üfüqi hərəkət feilləri yaranarkən mürəkkəb feili əmələ gətirən komponentlərin əvvəlki mənası qismən də olsa, saxlanılır və mürəkkəb feilin ümumi məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Doğrudur, türk dilində bu tipli hərəkət feillərindən bəhs edərkən V.F. Veşşilova yazır ki, feilin əmələ gəlməsində iştirak edən adlar mücərrəd, fərqli məna ifadə etdikdə hərəkət mürəkkəb feillərlə ifadə olunur, yəni analitik yolla əmələ gəlir. Müəllif həm də qəti şəkildə iddia edir ki, olmaq və etmək köməkçi feilləri ilə işlənən adlar alınma, daha çox hallarda isə ərəb və fars mənşəli olur.² Lakin Azərbaycan dili faktları bunun əksini göstərir və olmaq, etmək köməkçi feilləri ilə mürəkkəb feil əmələ gətirən adlar alınma sözlər olmaqla yanaşı, bir çox hallarda milli dil vahidləri də ola

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.142.

² Вецилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962, с.103.

bilər.

Azərbaycan dilində *olmaq, etmək, eləmək* köməkçi feillərinin adlarla birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb quruluşlu üfqi hərəkət feilləri daha çox hallarda hərəkət haqqında əlavə heç bir məlumat vermədən, onu konkretləşdirmədən üfqi hərəkət prosesini bildirir və öz məzmunu baxımından *olmaq, etmək, eləmək* köməkçi feillərinə qoşulan adların məzmununu bu və ya digər dərəcədə özündə əks etdirir. Məsələn, *hərəkət etmək, hücum etmək, gözdə-qulaqda olmaq, gedəsi olmaq, gələsi olmaq, qaydası olmaq, dönəsi olmaq* və s.

Partizanlar düşməni azdırmaq üçün şimali-şərqə doğru *hərəkət etdilər* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli).

Atamgil tələsik yaylağa *qaydası oldular*

(İ.Əfəndiyev).

Misallardan göründüyü kimi, Azərbaycan dilində üfqi hərəkət bildiren mürəkkəb feil yaratmaq üçün *etmək, eləmək*, feilləri adlarla işlənə bildiyi halda, *olmaq* feili daha çox feili sifətlərlə işlənir və bu zaman üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkət anlayışının ifadə olunmasına xidmət edir.

2. Üfqi hərəkət məzmunlu mürəkkəb feillərin ikinci qismi də adlarla feillərin birləşməsindən yaranır. Lakin bu zaman bu tipli mürəkkəb feillərin tərkibində iştirak edən feillər, birinci qrupdan fərqli olaraq, əksər hallarda müstəqil feil kimi işlənsə də, mürəkkəb feil əmələ gətirərkən daha çox köməkçi feil funksiyası daşıyır və adlarla birləşərək üfqi hərəkət feillərinin mürəkkəb formasının yaranmasına səbəb olur. Belə hallarda əksər vaxt müxtəlif məzmunlu hərəkət feillərindən və məkan məzmunlu adlardan istifadə edilir. Bu cür yaranan üfqi hərəkət

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

feilləri məzmun baxımından dinamikliyi, müəyyən məkanda yerdəyişmə mənası ilə seçilir. Məsələn, *hücumla keçmək, yola düşmək, yola çıxmaq, səyahətə çıxmaq, addım atmaq, əsir düşmək, yola düzəlmək, yol getmək, üz-üzə gəlmək, ordu çəkmək, hücum çəkmək, yurd salmaq, yola salmaq, atəşə tutmaq, arzuya çatmaq, hərəkətə gətirmək, geridə qalmaq* və s.

Qızılbaşoğlu isə ayaqlarını balaca tərpedən kimi at sıçrayıb *yola düzəldi* (İ.Əfəndiyev).

Dayanacaqda Cavad Məcidlə *üz-üzə gəldi* (Anar).

Müküslə atam səhər tezdən rayona *yola düşdülər* (Ə.Əylisli).

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb üfüqi hərəkət feillərində adlar ismin müxtəlif halında işlənə bilər. Yəni müxtəlif mənalı feillər ismin ayrı-ayrı hallarında işlənən adlarla birləşərək mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feilləri yarada bilər. Bu baxımdan onların aşağıdakı növlərini qeyd etmək mümkündür:

1) Adlıq halda olan isimlərlə feilin birləşməsindən yaranan mürəkkəb üfüqi hərəkət feilləri: *əsir düşmək, hücum çəkmək, rast gəlmək, ürəyi gəlmək, qalib gəlmək* və s. Bu cür feillər hərəkət prosesini və ya hərəkətin nəticəsini ifadə edir.

Bir dəfə «Vəqt» qəzetini oxuduğum yerdə belə bir xəbərə *rast gəldim* (Ü.Hacıbəyov).

Səndən ayrıldıqdan bir aydır ki, gecələr *yuxum gəlmir* (C.Cabbarlı).

Bir tikə çörək uzatmağa da *ürəyim gəlmir* (Ü.Hacıbəyov).

2) Yönlük halda işlənən isimlərlə üfüqi hərəkət feilinin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər həm

üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkəti, həm də hərəkətin yönəldiyi məkanı ifadə edir. Məsələn, *yola salmaq, üz-üzə gəlmək, yola çıxmaq, yola getmək, səyahətə çıxmaq, yola düşmək, hərəkətə gəlmək, hərəkətə gətirmək, geriye getmək* və s. Bu tipli feillərin yaranması zamanı üfüqi hərəkət feillərinə qoşulan adlar bəzən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra yönlük halda işlənir və hərəkətin hansı subyektə aid olmasını da bildirir. Məsələn, *istəyinə çatmaq, arzusuna çatmaq, arzusuna yetmək, yoluna çıxmaq* və s.

Xavəri evlərinə *yola saldı* (Anar).

Köç dəstə ilə yaylağa *yola düşdü* (İ.Əfəndiyev).

İndi mən papağımı nə cür qoyum ki, qızın *xoşuna gəlsin* (Ü.Hacıbəyov).

3) Qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənən adlarla üfüqi hərəkət feillərinin birləşməsindən yaranan üfüqi hərəkət feilləri həm üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkəti, həm də hərəkətin obyektini və məkanını bildirir. Məsələn, *yol çəkmək, ayaq basmaq, yol salmaq, yol getmək, ordu çəkmək, hədə-qorxu gəlmək* və s.

Gavalı ağaclarının ağ çiçəkləri mənə zərif bir *şadlıq gətirirdi* (İ.Əfəndiyev).

O gündən bu evin kandarına *ayaq basmamışdı* (C.Cabbarlı).

4) İsmi çıxışlıq halında işlənən adlarla feillərin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb üfüqi hərəkət feilləri. Bu cür feillər hərəkət mənası ilə yanaşı, həm də çıxış, başlanğıc ifadə edən məkan anlayışı bildirir. Məsələn, *yoldan saxlamaq, üzdən getmək, yoldan gəlmək, yolundan çıxmaq* və s.

O gün gəlib tələbələrə deyib ki, kürreyi-ərzdə hələ

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Kəbirlinskidən bezdarnı artist *anadan gəlməyib* (Anar).
Nə qədər çalışdısa, Müküşü *yoldan saxlaya*
bilmədi (Ə.Əylisli).

İsmin müxtəlif halında işlənən isimlərin üfüqi hərəkət feilləri ilə birləşməsindən yaranan və məzmun baxımından əksər hallarda üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkəti ifadə edən mürəkkəb feillər çox vaxt komponentlərin həqiqi mənası əsasında yaranır. Bu zaman mürəkkəb feillərdə onu təşkil edən komponentlərin hər ikisinin ilkin mənası bu və ya başqa şəkildə özünü göstərə bilər. Lakin bir çox hallarda üfüqi hərəkət feillərinin adlarla birləşməsi zamanı komponentlərdən biri olan feillər məcazi mənada işlənir və bu zaman yaranan mürəkkəb feillər üfüqi hərəkət məzmunu deyil, digər məna çalarları ifadə edir. Başqa sözlə desək, bir çox üfüqi hərəkət feilləri adlarla birləşərək frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Belə birləşmə şəklində olan mürəkkəb feil – frazeoloji birləşmələr tamam yeni – komponentlərin əvvəlki mənalarından fərqli məzmun daşıyır. Bu isə həmin birləşmələrin məcazi mənalar ifadə etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *əldən getmək, ürəyi getmək, əldən çıxmaq, üzü gəlmək, fikrə getmək, yuxuya getmək, yazığı gəlmək, sükuta getmək, özündən çıxmaq, gözündən qaçmaq, xəbər aparmaq, dünyadan köçmək, başına dolanmaq* və s. Bu tipli mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feilləri dildə həddən artıq çoxdur və onlar «leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlər»¹ funksiyası daşıyırlar.

3. Üfüqi hərəkət məzmunlu mürəkkəb feillərin bir qismi də, digər mürəkkəb feillər kimi, *-ib* şəkilçili feili

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.145.

bağlama ilə müxtəlif mənalı təsriflənən feillərin birləşmə-sindən yaranır. Yanaşı işlənən feili bağlama ilə təsriflənən feil birlikdə leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edir və ümumi hərəkət anlayışı ifadə etməklə yanaşı, həm də ifadə olunan hərəkətin müəyyən əlamətlərini də bildirir. «Feili bağlama ilə təsriflənən feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillərin əsas leksik mənası feili bağlamada ifadə olunur, təsriflənən feil isə feili bağlamadakı işin son nöqtəyə çatmasını (*gəlib çıxmaq, gedib çatmaq*), hərəkətin istiqamətini (*axıb gəlmək, qayıdıb getmək*) və digər qrammatik mənalara ifadə edir».¹

Üfüqi hərəkət məzmunlu bu cür mürəkkəb feillərin yaranmasında, daha çox hallarda, həm feili bağlamadan ibarət olan komponent, həm də təsriflənən feildə ifadə olunan komponent üfüqi hərəkət məzmunlu feillərdən ibarət olur. Bu isə həmin birləşmələrin sırf üfüqi hərəkət mənası ifadə etməsinə səbəb olur.

Azərbaycan dilində *-ib* şəkilçili feili bağlamalarla üfüqi hərəkət feillərindən daha çox gəlmək, getmək və çıxmaq sözləri işlənir. Bu sözlərin köməyi ilə yaranan mürəkkəb üfüqi hərəkət feilləri hərəkətin son nöqtəsini ifadə edir. Həmin feillər *-ib* şəkilçili feili bağlamalarla yaranan mürəkkəb feillərin hər iki komponentində işləyə bilər və müstəqil mənaya malik digər feillərlə işləndikdə üfüqi şəkildə icra olunan müəyyən bir hərəkəti bildirir. Məsələn, *gəlib çıxmaq, gedib çıxmaq və ya çıxıb gəlmək, çıxıb getmək* mürəkkəb feilləri müəyyən bir hərəkətin subyektə tərəf və ya əks istiqamətdə yerinə yetirilən hərəkətin son nöqtəsini ifadə edir. Bu feillərin hər biri, xüsusilə *gəlmək və getmək* feilləri başqa feillərlə də yanaşı

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.234.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

işlənərək müxtəlif istiqamətdə icra olunan hərəkətlərin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, *qayıdıb gəlmək, gəlib qayıtmaq, keçib gəlmək, gəlib keçmək, dönüb gəlmək, dönüb getmək, çıxıb getmək, gəlib çıxmaq, gedib çıxmaq, qoyub gəlmək, qoyub getmək, qaçıb gəlmək, qaçıb getmək* və s.

Feyzulla evlərinə gecə on ikidi *gəlib çıxdı* (Anar).

Onlar radioya çoxdan *gəlib gədirdilər* (Anar).

Yolum düşdü Şahbulağa payızda,

Gəlib çıxdım ocaq üstə, pay üstə (M.Araz).

Bir azdan atam *qayıdıb gəldi* (İ.Əfəndiyev).

Bu tipli mürəkkəb üfüqi hərəkət feilləri əsas feildə ifadə olunan hərəkətin icra tərzini haqqında da məlumatı əks etdirir ki, bu da həmin mürəkkəb feilləri təşkil edən komponentlərdəki semantik məna ilə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bu cür sözlərin mürəkkəb feil kimi qəbul edilməsi isə onların birlikdə müəyyən bir leksik məna ifadə etməsi ilə bağlıdır. «Yuxarıdakı leksik birləşmələrdəki feili bağlamaları tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi götürə bilmərik, çünki bunlarda feili bağlama yanaşdığı feillə həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən əlaqəyə girib bütöv bir məna ifadə edir».¹ Bu isə onların mürəkkəb feil kimi qəbul edilməsinə imkan verir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində digər feillər kimi, üfüqi hərəkət feilləri də quruluş baxımından sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa bölünür. Lakin bu dillərdə düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feillərinin yaranmasında müəyyən özünəməxsusluqlar vardır ki, bu da müqayisə olunan

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.235.

dillərin tipoloji quruluşu ilə əlaqədardır. Belə ki, yuxarıda təhlil etdiyimiz dil faktları da sübut edir ki, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu feillərin struktur müxtəlifliyi ingilis dilinə nisbətən Azərbaycan dilində daha zəngin və rəngarəngdir. Ona görə də Azərbaycan dilində düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu üfüqi hərəkət feilləri kəmiyyət baxımdan daha çox olması ilə seçilir.

İngilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik xüsusiyyətləri

Müasir ingilis dilində çoxcəhətli, geniş spektrli nitq hissəsi hesab olunan feilin bir çox sahələri tədqiq olunsa da, üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik xüsusiyyətləri tipoloji aspektdə ilk dəfədir ki, araşdırılır.

Feilin cümlə tərkibindəki əlaqəsi cümlənin strukturundakı elementlər üçün kifayət qədər önəmli cəhətləri ortaya çıxarır. Daha doğrusu, üfüqi hərəkət bildirən feillər nüvə olmaqla, əmələ gələn sintaqmatik tiplər həmin feillərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən asılıdır.¹

Üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik təbiətinin izahında iki mühüm yanaşma prinsipi özünü göstərir. Birinci yanaşma prinsipinə görə feilin çoxmənəlilik dərəcəsi ilə sıx əlaqədə olan funksional cəhət əsas götürülür. Bu yanaşma prinsipi öz ifadəsini üfüqi hərəkət feillərinin təsnifatında tapır.

Bu təsnifat daha çox dilin paradiqmatikasında özünü göstərir.

İkinci yanaşma prinsipi üfüqi hərəkət feillərinin

¹ Chatman S. The classification of English verbs by (not sentential) object types. In: Transformations and discourse analysis projects. L., 1961, p.130.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

distributiv bölgü cəhətlərini nəzərə almaqla, onların sintaktik xüsusiyyətlərinin əlaqəsinin təsviridir. Burada həmin qrupdan olan feillərin subyekt-obyekt feilləri ilə oxşarlığa malik olmaları nəzərdə tutulur. Bir sıra ingilis tədqiqatçıları «subyekt» və «obyekt» terminlərini irəli sürsələr də, digər bir qrup «təsirli» və «təsirsiz» terminlərindən geniş istifadə etmişlər. Təsirli və təsirsiz feillər isə obyektə münasibət baxımından müəyyənləşir. Həmin dilçilər xüsusi vurğulayırlar ki, təsirli feillər özlərindən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edərsə, təsirsiz feillər tamamlıq tələb etmirlər.¹

Sözügedən hər iki təsnifatın özü də ayrı-ayrılıqda feillərin sintaqmatik tiplərinin təsviri haqqında kifayət qədər geniş məlumat verə bilmir. Burada ilk növbədə digər əlamətlər deyil, yalnız tamamlıq və feilin əhatə dairəsindəki elementlərdən asılılıq dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. Həmin məsələnin özü də lazımi differensiasiya olmadan öyrənilə bilməz.

Feilləri təsirli və təsirsiz mənalı təsnifatla tədqiq edən dilçilər bir cəhəti unudurlar ki, dildə elə birləşmələr, yaxud feillər vardır ki, buraya daxil ola bilmirlər, Məsələn, *search smth for*, *wave smth at* və s. kimi birləşmələrdə həm təsirlilik, həm də təsirsizlik mənaları çulğalaşmışdır. Yaxud, *ask* feilindən sonra iki vasitəsiz tamamlıq işlənə bilər. Bu təsnifatı qiymətləndirməklə yanaşı, bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, dilçilərin əsas vəzifəsi həm də növ yaratma imkanlarını nəzərə almaqla, feilləri morfoloji qruplara bölməkdən ibarət olmalıdır. Beləliklə, müasir ingilis dilindəki feillərin

¹ Chatman S. The classification of English verbs by (not sentential) object types. In: Transformations and discourse analysis projects. L., 1961, p.86.

sintaqmatik təsnifatının prinsipləri məsələsi, habelə onların müxtəlif sintaqmatik tiplərə bölünməsi və s. hələ də hərtərəfli tədqiq olunmamış qalır.

Müasir ingilis dilindəki feillərin tam və ikinci dərəcəli məna xassəsini nəzərə alaraq, onların sintaktik xüsusiyyətlərini aşkarlamağa çalışaq. Üfüqi hərəkət feillərinin mühüm sintaktik xüsusiyyətlərindən biri, onların cümlədə təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, digər sözlərlə, yaxud elementlərlə birləşmədə, daha doğrusu, sintaktik əlaqədə çıxış etməsidir. Feillərin ətrafında işlənən sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin «məcburi», yaxud «fakültativ» işlənmə anlayışından çıxış etsək, bəzi üfüqi hərəkət feillərinin işlənmə pozisiyasından asılı olaraq, cümlədə aparıcı rol oynadığının, bəzilərinin isə ətrafında işlənmiş sözlərə əlavə bir güc (potensiya) verdiyinin şahidi olarıq.

Feillərin sintaktik tiplərinin müəyyənlişməsində aparıcı rol feillərin ətrafında işlənən sözlərin, yaxud elementlərin «məcburi» olmasına xasdır. Feillərin ətrafında işlənən elementlərin «fakültativ» olması isə sintaktik seçimin dərəcəsiindən çox asılıdır. Başqa sözlə fikrimizi ifadə etsək, həmin «fakültativ» elementlərin hansı üfüqi hərəkət bildirən feillərə qoşulmağının bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Həmin elementlər ətrafındakı hər hansı bir feilə qoşula bilər və onlarla sintaktik əlaqə də yarada bilər. Bununla belə cümlənin struktur təhlilində funksiya cəhəti də nəzərə alınmaqla, üfüqi hərəkət bildirən feillərin ətrafındakı elementlər cümlə üzvləri terminləri ilə ifadə olunacaqdır.

Feillərin sintaktik cəhətdən saysız-hesabsız yarımqruplara bölünməsinə təsir edən əsas amil, cümlə üzvlə-

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

rinə müraciət olunmaqla, onları şərtləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdir. Feillərin əhatə dairəsindəki elementlərin təsvirinin sintaktik vahid terminləri ilə göstərilməsi dil hadisəsinin mahiyyətinin açılmasında daha önəmli və öncül rol oynaya bilər. Məsələn, *treat* feilinin sintaqmatik xüsusiyyətlərini araşdırdıqda bəlli olmuşdur ki, həmin feil tərz-i-hərəkət zərfliyi ilə çox sıx əlaqə yarada bilər. Məsələn,

I was properly treated (J.D.Salinger).

It was not treated in the right way (J.D.Salinger).

V.Kobbet hər hansı zərflə (yaxud zərfliklə) əhatə olunma halını «qeyri-relevant» hal hesab edir.¹ Feillərin sintaktik tiplərində əldə etdiyimiz nəticələr, V.Kobbetin irəli sürdüyü prinsiplərlə əsasən uyğun gəlir.

Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmişik ki, müasir ingilis dilindəki cümlə strukturlarında mübtədanın işlənməsi vacibdir. Yəni, mübtədanın işlənməsi onun əhatə dairəsindəkilər üçün zəruri elementdir. Bununla yanaşı, müasir ingilis dilinin cümlə strukturunda bəzi dram əsərlərinin remarkalarında və hazır şəkildə dildə işlənən bir sıra standart tərkiblərdə mübtədanın işlənməməsi, onun buraxılması ilə də rastlaşırıq. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri təsdiq edə bilər. Məsələn,

Rises and goes with Jady stutfield to door. (O.Wilde)

Moves slowly away to back of stage. (O.Wilde)

Yuxarıdakı cümlə nümunələrinin hər ikisi dram əsərlərindəki remarkalara aiddir. Göstərilən hər iki cümlə kontekstdən kənarında anlaşıla bilmir.

Feillərin sintaktik təhlilində frazeoloji və sərbəst dil qruplarının əhatə dairəsindəki elementlərlə əlaqə də çox

¹ Cobbett W.A Grammar of the English Language. Oxford, 1984, p.104.

əhəmiyyətlidir.

Bu, əsasən onunla əlaqədardır ki, feilin sintaktik xassəsi ilə əhatə dairəsində işlənən sərbəst və frazeoloji birləşmələrlə yaratdığı əlaqə, demək olar ki, oxşardır. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələrilə sübut edə bilər. Məsələn,

He's moved the thing. (J.Galsworthy)

I've come to the very point. (W.S.Maugham)

Gemma has come to this conclusion. (W.Maugham)

Bu feil qrupundakı frazeoloji məna (məsələn; «*come to conclusion*») onun komponentləri arasındakı leksik-semantik cəhətlərlə müəyyənləşir. Sintaktik səviyyədə onların arasındakı əlaqəyə gəldikdə, o, müntəzəm və ümumi xarakter daşıyır. İkinci elementin leksik tamlığına gəldikdə, bu üfüqi hərəkət bildirən feildən daha çox asılıdır. Fikrimizi aşağıdakı ifadələr də təsdiq edə bilər. Müqayisə et:

give somebody a backcap;

give somebody a deed;

give somebody a dusting;

give somebody a foot və s.

Distributiv xassəsinə və feillərin semantik mənası ilə əlaqə yaratma xüsusiyyətinə görə, müasir ingilis dilindəki feillər iki böyük qrupa bölünür:

1) yönəlmə hərəkətli feillər;

2) qeyri-yönəlmə hərəkətli feillər.¹

Birinci qrupa *sleep, pale, smile* və s. bu qəbildən olan feillər daxildir, ikinci qrup *come, go, move, arrive* və s. feilləri ehtiva edir. İkinci qrupa aid olan feillər üfüqi hərəkət bildirən feilləri də əhatə edir.

¹ Leech G., Svartvik S. A communicative Grammar of English. M., 1983, p.34.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Birinci qrupa daxil olan feillərin nəzərə çarpan cəhətlərindən ən önəmlisi, onların ifadə etdiyi informasiyanın struktur cəhətdən bitkinliyində, dolğunluğunda və tamlığındadır. Məsələn,

He laughed (D.Lessing).

The water paled (D.Lessing).

Dinny nodded (J.Galsworthy).

Her heart sank (M.Le.Sueur).

His hands were shaking (D.Lessing).

The splashing continued. (I. Murdoch) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərin məna cəhətdən, habelə struktur-semantik cəhətdən tamlığına, onların məzmununun dolğunluğuna baxmayaraq, onlardakı tabelilik əlaqəsinin mövcudluğundan da söhbət açmaq vacibdir. Müqayisə et:

He laughed, yaxud

He laughed in the new way (K. Mansfield).

That time they laughed, (S.Anderson) yaxud

He laughed hysterically for some time (D.Lessing).

Yönəlmə hərəkətli feillər onların pozisiyasından asılı olaraq, digər sintaktik elementlərlə müntəzəm şəkildə müəyyənləşir. Belə əhatə dairəsinin vacibliyi, feilin semantikasını ilə şərtlənir. Burada yönəlmə xassəsinə malik olan feilin məzmununu elə olur ki, özündən sonra bir neçə asılı element tələb edir. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri də təsdiq edə bilər. Məsələn,

She sent a pound (P.Abrahams).

They reached Val Andre (A. Cronin).

I moved it (C.Snow)

I went forward (C.Snow).

Yönəlmə hərəkətli feillər müsbət, məcburi əhatə

dairəsi tələb edir. Hərəkətin yönəlmə mənası qrammatik, daha doğrusu, leksik-qrammatik məna daşıyır. Çünki, leksik məna bu və ya digər feilin sahiblik mənasını kifayət qədər məhdudlaşdırır. Yönəlmə hərəkəti struktur vasitəsilə həyata keçir, başqa sözlə desək, feilin əhatə dairəsinin mövcudluğu ilə baş verir. Belə feilə Çarlz Friz *woggle* feilini nümunə göstərmişdir.

Məsələn, *Uggs woggled diggs.* (Ch.Fries).¹

Müasir ingilis dilində leksik-semantik məzmunun oxşarlığı söz birləşməsinin və eləcə də cümlənin struktur-semantik cəhətdən dolğun olmasına təsir göstərir. Fikrimizi izah etmək üçün cast feilini nümunə göstərək. Bu üfüqi hərəkət bildirən feil həm əhatə dairəsindən təcrid olunmuş şəkildə, həm söz birləşməsinin tərkibində (cast something), həm də vasitəsiz tamamlıqlı cümlə tərkibində işləndikdə feilin mənasından aydın olur ki, onun dairəsindəki elementlər heç də əsas feilin cast feilinin mənasını tamamlamır. Müasir ingilis dilindəki üfüqi hərəkət bildirən feillərin təhlili göstərir ki, onların yönəlmə xarakterinə, yaxud qeyri-yönəlmə xassəsinə malik olması, heç də ayrılıqda hər bir feilin təkmənalılığına dəlalət etmir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, üfüqi hərəkət bildirən feillərin işlənməsi, xüsusilə onların əhatə dairəsindəki elementlərlə əlaqəyə girməsi, yönəlmə xarakterindən asılı olaraq, özlərini müxtəlif şəkildə bürüzə verir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün go feilinin işlənmə xüsusiyyətlərində yuxarıda qeyd etdiklərimizi izləməyə çalışaq. Məsələn,

He didn't go out to dinner, but fished about in the ice

¹ Fries Ch.The structure of English. London, 1963, New York, 1956, (photo copy), p.71.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

chest and found some cold meat out of which he made himself a sandwich (S.Anderson).

I'll go with them, and write to William later
(K.Mansfield).

Müasir ingilis dilindəki üfüqi hərəkət bildiren feillərin özlərindən sonra tamamlıq, yaxud tamamlıq budaq cümləsi tələb edib-etməməsinə diqqət yetirərək, onların sintaqmatik işlənmə prinsiplərini araşdıraraq. «*He drove what he wanted*» tipli tamamlıq budaq cümləsindəki «*what he wanted*» cümlə komponenti *drove* təsirli feilindən sonra işlənmişdir. Əgər biz *what he wanted* budaq cümlə komponentini işlətməsək, yaxud cümlənin tərkibindən çıxartsaq, bu zaman *he drove* kimi bitməmiş, yarımçıq qalmış, natamam bir cümlə alınacaqdır. Həmin yarımçıq qalmış cümləyə tamamlıq vəzifəsini daşıyan bir və ya bir neçə söz artırılmasa, cümlə müəyyən mənada tamlığa malik olmayacaqdır. Əgər həmin yarımçıq qalmış cümlənin sonuna *a car* ismini (tamamlığı) əlavə etsək, cümlə struktur cəhətdən tamamlanaraq belə bir quruluşa malik olacaqdır: *he drove a car*. Buradakı *a car* tamamlığı ilə *what he wanted* tamamlıq budaq cümlə komponentinin arasındakı sintaktik oxşarlıq, ikinci cümlənin (*what he wanted*) – tamamlıq budaq cümlə komponenti olduğunu və *drove* təsirli feilindən sonra işləndiyini bir daha təsdiqləyəcəkdir.

Feillərin sintaktik təsnifatının prinsiplərindən söhbət açarkən, təsirli və təsirsiz feillərdən sonra önlüklü tamamlığın işlədilməsini də unutmamaq olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadə cümlə strukturunda sözünü ilə işlənən tamamlıqla tamamlıq budaq cümlə komponenti həmişə uyğun gəlməyə də bilər. Məsələn,

sadə cümlə strukturunda *on* və ya *to* sözləri ilə işlənən *move* feili, tamamlıq budaq cümlə komponentindən əvvəl gəldikdə, heç vaxt yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərini qəbul edə bilmir. Lakin feillərin çoxu sadə cümlə quruluşunda hansı sözləni tələb edirsə, budaq cümlədə də həmin sözləni işlənir. Belə feillərə misal olaraq təsirsiz *go* feilini göstərmək olar. Adı çəkilən feil özündən sonra hansı nitq hissəsinin gəlməsindən asılı olmayaraq, müxtəlif sözlərlə işlənə bilər. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri də təsdiq edə bilər. Məsələn,

He went by the high building of the palace
O, sarayın hündür binasının yanından ötüb keçdi
Başqa bir cəhətə də diqqət yetirək
He went ahead the troop.

O, dəstənin önündə (irəlində) gedirdi və s.

Araşdırmalar sübut edir ki, yönəlmə hərəkətli feillərin özləri də üç qrupa bölünür: a) obyekt tələb edənlər; b) müraciət olunan şəxsi göstərənlər; c) zərflik tələb edənlər.

Obyekt tələb edən yönəlmə hərəkətli feillər həm vasitəsiz tamamlıqla, həm də önlüklü tamamlıqla əhatə dairəsində ola bilərlər. Belə feillər sırasına *to possess, to acquire, to receive, to look at, to wait for, to stare at* və s. bu qəbildən olan feillər daxildir. Məsələn,

A finer man I never heard tell of (M.Quits).

Oh, yes, that's all very well, Malcolm, you can afford to be rational, to explain away, to account for (A.Wilson).

I added my bit (C.Snow).

She blamed her parents (C.Snow).

Dinny changed the subject (J.Galsworthy).

Maxim looked at Frank (D.du Maurier).

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

That stood to sense (C.Snow).

The soldier had paid for our drinks (D.Parker).

Bir sıra feillər (give, offer, remind və s.) vardır ki, onlar da obyekt tələb edirlər. Lakin həmin tamamlıqlar müxtəlif əvəzliliklərlə ifadə oluna bilər. Məsələn,

She gave him my name (C.Snow).

But I can leave him my property (O.Wilde).

But first tell me about the people and the school
(P.Abrahams).

Yuxarıdakı cümlə nümunələrində işlənmiş feillərin təhlili göstərir ki, bu feillər həm obyekt tələb edən, həm də müraciət olunan şəxsi göstərən yarımтиplər üçün daha çox xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müraciət olunan şəxsi göstərən yarımтиpə sayca çox da olmayan feillər daxildir. Bu feillərə aşağıdakı cümlə nümunələrini misal göstərə bilərik. Məsələn,

Within two days, I telephoned her (C.Snow).

To Reberta, since he would not write her, he was telephoning briefly and in as non-committal a manner as possible (Th.Dreiser).

Is Jack Burton paying you to clear this? Sure he is paying me (I.Murdoch).

Nəhayət ki, zərflik tələb edən yönəlmə hərəkətli təsirsiz feillərin tədqiqi sübut edir ki, onların (feillərin) əhatə dairəsində yer zərflikləri, zaman zərflikləri, kəmiyyət zərflikləri, məqsəd zərflikləri, eləcə də iki zərflik, məsələn, həm yer, həm də zaman zərflikləri birgə iştirak edə bilər. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri də təsdiq edə bilər. Məsələn,

Adele flew to the window (Ch.Bronte).

It began at three o'clock one October afternoon as I sat in the grand stand at the fall trotting and pacing meet at Sandusky, Ohio. (S.Anderson)

I came to bury Caesar (W. Shakespeare).

Qeyd etmək lazımdır ki, üfüqi hərəkət bildirən feillərin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların birləşə bilmək imkanlarını yaddan çıxartmaq olmaz. Üfüqi hərəkət feillərinin yaratdıqları söz birləşmələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Aparıcı komponentləri həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən ibarət olan feili söz birləşmələri.

2. Aparıcı komponentləri yalnız müəyyən qrupa daxil olan feili söz birləşmələri. Həmin feili birləşmələrin özləri də iki yarımqrupa bölünür:

a) Aparıcı komponentləri yalnız təsirli feillərdən ibarət olan feili söz birləşmələri.

b) Aparıcı komponentləri yalnız təsirsiz feillərdən ibarət olan feili söz birləşmələri.

Hər bir qrup üzərində ətraflı dayanaq. Bu qəbildən olan üfüqi hərəkət bildirən feili birləşmələrdə təbə söz kimi zərf, zərf birləşməsi, sifət, sifət birləşməsi, substantiv birləşmələr və başqa dil vahidləri daha geniş işlənir. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrin üzərində izah edək. Məsələn,

A young woman came forward (J.Galsworthy).

Father came back immediately (E.Voynich).

Jack Flung went down his club and ran in the direction of the sound (A.Christie)

She went by the brown building of the church (W.S.Maugham).

Müşahidələr göstərir ki, zərflər üfüqi hərəkət bildirən

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

feili söz birləşmələrində əsasən tabe olduğu feildən sonra işlənir. Lakin zərflər tabe olduğu feildən əvvəl də işləyə bilər. Bu halda *in, out, off* və s. tabeediciləri sözlər daha geniş işlənir. Məsələn,

In ran the bay.

Bu cümlədə inversiya baş vermişdir. Bildiyimiz kimi, inversiya, normal söz sırasının pozulmasıdır. Üfüqi hərəkət feillərinin analitik forması işləndikdə zərflər adətən köməkçi feillərdən sonra işlənir. Məsələn,

You must be moving on (A.Christie).

I'll be down in a minute (J.Galsworthy).

His uncle was going ahead (E.Voynich).

Sifət genişlənmiş feili birləşmələrdə işləyərkən feildən intonasiya vasitəsi ilə ayrılı bilər. Məsələn,

The applause came abruptly, sharp and hard starting

Pa Dann (E.Voynich).

Genişlənmiş üfüqi hərəkət bildiren feili birləşmələrin tərəflərində sözönlü qrupların iştirakı da geniş yer tutur. Məsələn,

He went up to it and tore the record (W.S.Maugham).

Martin got under the way (J.Galsworthy). və s.

Genişlənmiş feili söz birləşmələrində *here, there, where, somewhere, now, then, self* və s. kimi zərf və əvəzlik xarakterli sözlər işlədilir. Məsələn,

They stole away immediately (W.S.Maugham)

Tess then passed by the two-storeyed building.

Genişlənmiş üfüqi hərəkət bildiren feili birləşmələrdə tabe olan söz kimi məsdər, cərənd və feili sifət tərkibləri də geniş işlənir. Məsələn,

Kit went after him to seize (Lindsay).

I saw the gardener off waiting for you (O.Wilde) və s.

Bildiyimiz kimi, müasir ingilis dilində məsdər, cərənd və feili sifət şəxssiz formalardır. Məsdər özünə məxsus formal əlaməti olan feil formasıdır. Məsdərin formal əlaməti onun qarşısında işlədilən to ədatıdır. İngilis dilində məsdər ikili xassəyə malikdir: ismi və feili.

İsmi xassəyə malik olduqda aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasən özünü onun sintaktik funksiyasında da büruzə verir. Məsələn,

To go away was the only thing to do (J. Galsworthy).
(mübtəda funksiyasında)

The only thing is to come up to him (W.S.Maugham).
(predikativ funksiyasında)

I promised to obey and went after the robbers
(Ch.Dickens). (tamamlıq funksiyasında)

Məsdərin feili xüsusiyyətləri özünü feilin şəxs formalarında, eləcədə tərz formalarında geniş şəkildə göstərir. Məsələn,

I saw him come into the room (W.S.Maugham).

We watched them be lost to view (O.Wilde)

Bütün bunları nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, müasir ingilis dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qeyri-predikativlikdən əlavə, predikativlik də üstünlük təşkil edir. Yəni, feili söz birləşmələrinin yaranması predikativliklə bağlıdır. Belə halda feili söz birləşmələri əsasən cümlənin xəbəri, tamamlığı olur. Məsələn,

The waiter set down the coffee and cakes and got under the way as silently as he came (Braine).

It was their neighbour's turn to take away young ones to school and she was late (Carter).

A few days after Montanelli's departure Arthur will get to fetch a book from the seminary library, and will

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

meet Cardi on the stairs (E.Voynich) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində ən geniş yayılan üfüqi hərəkət bildirən feili söz birləşmələrinin növləri bunlardır: feil-isim, feil-zərf, feil-sözünü və s.

Feil-isim tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn, *to see a man off, to see a guest off, to see a friend off* və s.

Feil-zərf tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə zərf durur. Məsələn, *to run fast, to go ahead, to steal away, to come across, to come back, to come over* və s.

Feil-sözünü birləşməli üfüqi hərəkət bildirən feillər daha çoxdur. Məsələn, *to bring in, to call at, to call in, to move on, to pass by, to come to* və s.

Beləliklə, üfüqi hərəkət bildirən feillərin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdıraraq, onların struktur-semantik izahını, işlənmə dairəsini, yaranma üsullarını, nitqdə rolunu və s. xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bütün bunlar isə bilavasitə onu göstərir ki, üfüqi hərəkət feillərinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi deməkdir. Söz birləşmələrinin tədqiqi dilin daxili inkişaf qanunlarını meydana çıxartmaq, onun milli orijinallığını müəyyən etmək deməkdir. Bu isə, həmin tipdən olan feillərin birləşərək yaratdığı söz birləşməsi probleminin böyük nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı söz birləşməsi dil sistemində cümlə səviyyəsindən bir səviyyə aşağıda yerləşən sintaktik vahiddir. Söz birləşməsi, cümlədən fərqli olaraq, supersegment ünsürlərdən məhrumdur və kommunikativ məqsəd daşımır. Söz birləşməsi yalnız

cümləyə qoşulduqda, yəni cümlə üzvünün bir hissəsinə və ya bütöv cümləyə çevrildikdə müəyyən intonasiya və kommunikativ dəyər kəsb edir. Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, cümlə bir ünsürdən təşkil oluna bildiyi halda, söz birləşməsi həcminə görə iki vahiddən az ola bilməz.

Üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı söz birləşmələrinin daxili strukturuna görə, təsnifatı daha münasib hesab olunur, çünki bu təsnifatda dildə mövcud olan söz birləşmələrinin, demək olar ki, hamısı əhatə olunur. Bu qəbildən olan söz birləşmələrinin daxili strukturu deyəndə, onun komponentləri arasındakı sintaktik və kombinator əlaqələrin məcmuyu başa düşülür.

İngilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı söz birləşmələrinin sintaktik strukturu onun ifadə etdiyi semantik məzmunla sıx əlaqədardır. Hesab etmək olmaz ki, semantik məzmun müxtəlif sintaktik strukturlarla ifadə oluna bilər. Üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı söz birləşməsində sözlərin əlaqələnməsi əsasən onların həm semantikasını ilə, həm də kateqorial aidiyyatı ilə müəyyənləşdirilir.

Müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin yaratdığı söz birləşməsində komponentlərdən birinin semantik məzmununu birləşmədə iştirak edəcək digər vahidlərin həm semantik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilər.

Üfüqi hərəkət feillərinin yaratdığı söz birləşməsi leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Sözlər söz birləşmələrində konkret məna alır, öz növbəsində söz birləşmələrinin forma və mənasını onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur. Burada leksik mənanın qrammatik mənaya

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

çevrilməsi prosesi gedir, daha doğrusu leksik mənə ilə qrammatik mənə birləşir.

Üfüqi hərəkət feillərinin yaratdığı söz birləşməsi söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza yaradır. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır.

İngilis dilində öz ümumi xarakterik xüsusiyyətlərinə və işləndiyi yerinə görə, üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı söz birləşmələrini iki yerə bölmək olar: unisentrik və polisentrik. Bu bölgü onların bir və ya daha çox elementli böyük strukturlu birləşmələrlə sintaktik əlaqəyə girə bilmə qabiliyyətindən asılıdır.

Status və kombinator əlaqələrə əsaslanan daxili münasibətlərin xüsusiyyətləri isə bütün üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı söz birləşmələrinin iki yerə bölünməsinə zəmin yaradır: nüvəli və nüvəsiz söz birləşmələr. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmələr də öz növbəsində kiçik yarımqruplara bölünür. Nüvəli söz birləşmələri daxilində struktur tərkibdə özünün sintaktik funksiyasını göstərməyən element nüvə adlanır.

Məlumdur ki, feil çoxkateqoriyalı və zəngin bir nitq hissəsidir. Feildə mövcud olan leksik-semantik mənalar, şübhəsiz ki, bu birləşmələrdə də özünü göstərir. Feilə məxsus çoxcəhətli semantika (hərəkət, nitq, iş, təfəkkür və s.) birləşmələrdə intişar edir. Bu mənə növləri göstərir ki, feillər insan fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərini ifadə edir və onlar müxtəlif cəhətlərdən də izah edilir.

İngilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı feili birləşmələrin bir kateqoriya kimi reallaşma-

sında dilin morfoloji və sintaktik səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri eksplisit şəkildə əks olunur.

Müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin yaratdığı feili birləşmələr verbal ünsiyyətdə elə bir əhəmiyyətə malikdir ki, onların verbal xüsusiyyətləri həmişə nominativ xüsusiyyətlərdən üstün olmalıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, birləşmələrdə feil hərəkətin dinamikliyini, onun mənbəyini və nəticəsini əks etdirir və verbal ünsiyyətdə aparıcı rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı feili birləşmələrin özünəməxsus quruluş modelləri vardır. Birləşmələr bu modellər üzrə fəaliyyətini davam etdirir. Belə birləşmələrin əmələgəlmə tarixi də dilin, lap qədim dövrləri ilə bağlıdır.

Araşdırmada üfüqi hərəkət feillərinin yaratdığı feili birləşmələrin növləri arasında konkret faktlar baxımından uyğun və diferensial cəhətlər də ayırd edilmiş, ümumiyyətlə, feili birləşmələrin bütün tiplərinin tərəfləri arasında qrammatik və məna əlaqələrinin özünəməxsusluğu da dəqiqləşdirilmişdir.

Müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin yaratdığı feili birləşmələrin sintaqmatik və paradiqmatik səviyyədə müqayisəli-tipoloji təhlili onların qrammatik quruluşunun daxili imkanlarının çoxluğuna dəlalət edir.

Beləliklə, ingilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi sübut edir ki, feillərin, xüsusilə üfüqi hərəkət bildirən feillərin hələ də açılmamış, daha ətraflı araşdırılmamış cəhətləri mövcuddur. Üfüqi hərəkət bildirən feillərin sintaktik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların işləndikləri cümlənin (istər sadə

olsun, istərsə də mürəkkəb) strukturundan çox asılıdır. Dilçilikdə isə sintaktik təhlil aparmadan feillərin təsirli və təsirsiz yarımqruplara bölünməsi, hər bir yarımqrupa aid olan üfüqi hərəkət feillərinin işlənməsi zamanı onların əhatə olunduqları digər leksik elementlərin xassəsi, tamamlılıqlarla əlaqə yaratma xüsusiyyəti və s. məsələlər tam və dolğun görünə bilməz.

Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində mövcud olan üfüqi hərəkət feillərinin semantikasına uyğun olaraq onlar əksər hallarda ismin məkani və təsirlik halları ilə bağlı olur. Bu isə bilavasitə hərəkət feillərinin təbiətindəki məkan anlayışı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Çünki həm üfüqi hərəkət feilləri, həm də ismin məkani halları öz məzmununda potensial şəkildə məkan anlayışı semantikasını bu və ya digər dərəcədə ehtiva edir və bu da həmin sözlərin bir-biri ilə sintaktik əlaqəyə girməsini şərtləndirən əsas amillərdən hesab edilə bilər.

Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feilləri də, digər hərəkət feilləri kimi, məkani halların birini və ya hamısını idarə edə bilər. Bu, bilavasitə həmin üfüqi hərəkət feili vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin məzmunu, hərəkətin obyektini, hansı məkanda baş verməsi və s. ilə bağlı olur. «Hərəkət feilləri üçün əsas xarakterik cəhət onların məkani halları idarə etməsidir. Həm də bir feil hərəkətin məkanının sayından, hərəkət əşyalarının sayından asılı olaraq bəzən bir neçə halı idarə edə bilər. Hərəkətin predmeti hansı sonuncu məkanı əhatə etməsindən,

predmetin hərəkətlə bağlılıq dərəcəsiindən və necə bağlı olmasından, predmetin bütün hərəkət prosesini əhatə etməsindən və ya həmin predmetdən keçməsiindən və ya hərəkətin predmetə ancaq toxunmasından, üslubi imkanların üzə çıxma dərəcəsiindən asılı olaraq predmet ismin müxtəlif məkani hallarında işlənə bilər».¹ Belə ki, üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətin başlanğıc nöqtəsi ifadə olunduqda feil çıxışlıq halda olan sözlərlə, istiqaməti və hərəkətin icrasının son nöqtəsini bildirdikdə yönlük, hərəkətin icra olunduğu yer ifadə olunduqda yerlik halda, hərəkət bu və ya digər obyektin üzərində icra olunduqda isə təsirlik halda olan sözlərlə əlaqəyə girir. Bu zaman üfüqi hərəkət feillərinin hər birinin semantikasına uyğun olaraq müəyyən halların tələb olunması zəruriliyi özünü göstərir.

Üfüqi hərəkət feillərinin məkani hallarda və ya təsirlik halla işlənən sözlərlə sintaktik əlaqəyə girməsi zamanı üfüqi hərəkət feillərinin təsirli və ya təsirsiz olması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yəni əgər üfüqi hərəkət feili təsirsiz olarsa, onlar daha çox məkani hallarla, təsirli olarsa, daha çox təsirlik halla bağlı olur və semantik baxımdan bütün hallarda üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlərin hərtərəfli şəkildə ifadə olunmasına şərait yaradır. Bu zaman üfüqi hərəkət feillərinin mənasının daha da konkretləşdirilməsi və onun semantikasının tam şəkildə çatdırılması üçün bir çox hallarda uyğun mənalar yaradan qoşmalardan da istifadə olunur. Yəni ismin eyni halında olan ayrı-ayrı sözlərlə birlikdə işlənən üfüqi

¹ Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962, с.105.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

hərəkət feillərində ifadə olunan hərəkətin istiqaməti, başlanğıcı və son nöqtəsi feillərlə onun əlaqəyə girdiyi adlar arasında işlənən qoşmalar vasitəsilə daha da konkretləşmiş olur. Aşağıda üfüqi hərəkət feillərinin ifadə etdiyi ayrı-ayrı mənaların təhlili və araşdırılması zamanı bu xüsusiyyətləri daha aydın şəkildə müşahidə edəcəyik. Bu əlamətdar xüsusiyyətləri nəzərə alaraq və Azərbaycan dili üfüqi hərəkət feillərinin ismin hansı halındakı sözlərlə sintaktik əlaqəyə girə bilmə imkanları baxımından onların aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

A. İsmi məkani halları ilə sintaktik əlaqədə olan üfüqi hərəkət feilləri. Bu cür üfüqi hərəkət feilləri kəmiyyət etibarilə daha çox olmaqla həmin feillərin semantik məna xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir və üfüqi istiqamətdə icra olunan bu və ya digər hərəkət anlayışı haqqında tam təsəvvürü əks etdirir. Bu qrupa daxil olan üfüqi hərəkət feillərinin, demək olar ki, əksəriyyəti yönlük və çıxışlıq halda olan sözlərlə, az bir qismi isə yerlik halda olan sözlərlə sintaktik əlaqəyə girə bilər. Bu zaman üfüqi istiqamətdə icra olunan müəyyən hərəkətin bu və ya digər xüsusiyyəti də həmin feildə öz əksini tapmış olur. Bu xüsusiyyətləri daha aydın təsəvvür etmək və məkani hallarla işlənərək hərəkətə xas olan digər əlamətləri də ifadə etmək baxımından məkani halların hər biri ilə işlənən üfüqi hərəkət feillərini aşağıdakı sintaktik qruplarını müəyyənləşdirmək olar:

1.Yönlük halda olan isimlərlə işlənərək hərəkətin yönlük halda olan obyektə tərəf icra olunduğunu, yəni bu istiqamətdə yerinə yetirildiyini bildirir. Bu halda əksər feillər təsirsiz olmaqla ancaq hərəkətin üfüqi istiqamətdə icra olunduğunu bildirir. Məsələn, *məktəbə gəlmək //*

getmək // qaçmaq // qayıtmaq // keçmək // girmək // yollanmaq // yaxınlaşmaq // və s. Bu tipli sintaktik birləşmələr təsirli feillərin iştirakı ilə də düzələ bilir və müəyyən bir obyektə təsir edərək onun bu və ya digər istiqamətdə konkret bir məkanda yerinin dəyişdirildiyini ifadə edir: *məktəbə aparmaq // gətirmək // göndərmək* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində bu tipli sintaktik birləşmələrə nisbətən az rast gəlmək olur.

Züleyxa gəlib ağılaya-ağılaya əhvalatı Aslana söylədi,
o da naümid *evə qayıtardı*. (C.Cabbarlı)

Pələnglər, şirlər *suya qaçırdı*,

Balıqlar, delfinlər quruya (M.Araz).

Feyzulla boşqabını, çəngəlini *mətbəxə apardı*, səsi
dəhlizdən gəldi (Anar).

2.Yerlik halda olan isimlərlə işlənərək hərəkətin icra olunduğu məkanı bildirir. Üfüqi hərəkət feillərinin yerlik halda olan isimlərlə işlənməsinə çox az hallarda rast gəlmək olur ki, bu da yəqin ki, üfüqi hərəkət feillərində dinamiklik ifadə olunduğundan və hərəkətin müəyyən istiqamətdə baş verdiyindən onların yerlik haldakı sözlərlə sintaktik əlaqəyə girməsini çətinləşdirir. Yəni, «Hər bir hərəkət mütləq müəyyən məkan daxilində baş verməlidir. İstisnasız olaraq bütün feillərin yerlik halla əlaqələndərək feili birləşmə əmələ gətirə bilməsi, dolayısı yolla olsa da, bu obyektiv həqiqətlə bağlıdır».¹ Bu xüsusiyyətləri eynilə üfüqi hərəkət feillərinə də aid etmək olar. Məsələn, *meydançada gəzmək // yerimək // hərəkət etmək // sürünmək // iməkləmək* və s.

Mən qaça-qaça özümü küçüyə saldım, bir müddət

¹ Seyidov Y. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, s.299.

küçədə də qaçdım. (Ə.Əylisli)

3.Üfüqi hərəkət feillərinin xeyli hissəsi ismin çıxışlıq halında olan sözlərlə sintaktik əlaqəyə girərək üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətin başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. *Gəlmək, getmək, çıxmaq, qaçmaq, qayıtmaq, qovmaq, köçmək, keçmək, çəkmək, uzaqlaşmaq, itələmək, gətirmək, aparmaq, göndərmək, yola düşmək, geri döndərmək* və digər üfüqi hərəkət feilləri ismin çıxışlıq halında olan ayrı-ayrı sözlərlə sintaktik əlaqəyə girərək daha çox halda hərəkətin çıxış nöqtəsini, bəzən isə keçdiyi yolu ifadə edir.

Mən yolun yarısından qayıtdım (Ə.Əylisli).

Keçək dərələrin *boğanağından*,

Keçək dolayların *doğanağından* (M.Araz).

Bu xüsusiyyət çıxışlıq halın ümumi məzmunu ilə bağlıdır və demək olar ki, əksər türk dillərinə xas olan spesifik xüsusiyyətdir. Çıxışlıq hal hər şeydən əvvəl kənarlaşmaq mənası ifadə edir, yəni hərəkət üçün çıxış nöqtəsi olan məkanı göstərir. Başqa sözlə desək, çıxışlıq hal hərəkətin başlanğıc mərhələsini ifadə edir. Məhz bu xüsusiyyət də çıxışlıq halı digər hallardan fərqləndirir. Lakin bu məna ilə yanaşı çıxışlıq halda olan isimlərlə sintaktik əlaqəyə girən üfüqi hərəkət feillərində digər semantikalar da özünü göstərə bilər. Məsələn, *Şəhərdən gəlmək // qayıtmaq // getmək // çıxmaq // qaçmaq* və s. birləşmələrində hərəkətin keçdiyi məkan bildirilir.

Üfüqi hərəkət feillərinin çıxışlıq halda olan sözlərlə sintaktik əlaqəyə girməsi zamanı həm təsirli, həm də təsirsiz feillər işlənə bilər və əksər hallarda üfüqi istiqamətdə icra olunan bu və ya digər dinamik hərəkətin başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. Onu da xüsusi olaraq

qeyd etməyi lazım bilirik ki, ismin məkani halları ilə sintaktik əlaqəyə girərək feili söz birləşmələrinin yaranması zamanı çox müxtəlif və fərqli mənalar ifadə oluna bilir və bu tipli birləşmələr haqqında geniş və hərtərəfli tədqiqat aparıldığından bu məsələ üzərində geniş dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmədik.¹

B. İsmi təsirlik halında işlənən isimlərlə sintaktik əlaqəyə girən üfüqi hərəkət feillərinin əksəriyyəti təsirli feillər olur və onlar hərəkətin bu və ya digər obyektin üzərində icra olunduğunu, həmin obyektə müəyyən təsir edildiyini bildirir. Məsələn, (*nəyisə*) *gətirmək, aparmaq, sürmək, sürümək, qovmaq, çəkmək, itələmək, döndərmək* və s.

Qayaların başına dırmaşıb *kəklidlərin yuvasını axtarırdım* (Ə.Əylisli).

O, evdən *palaz və yastıq gətirdi* (Ə.Əylisli).

Sən mənə *bilet gətirmə*, gör iki gözüvü bir deşikdən çıxardıram, yoxsa yox (Anar).

Bir çox hallarda işin icrası nəticəsində təsirlik halda olan obyektə heç bir dəyişiklik nəzərə çarpmır. Onlar yalnız yerlərini dəyişir. Bu xüsusiyyəti biz *gətirmək, aparmaq, sürmək* və s. feillərdə aydın şəkildə müşahidə edə bilirik. Bu tipli feillər müəyyən bir obyektə təsir edərək hər hansı məkan daxilində onun yerinin dəyişməsinə səbəb olur.

Üfüqi hərəkət feillərinin bir qismi təsirsiz olsa da, «Məkan, yer mənası bildirən isimlər bir qrup hərəkət feilləri ilə idarə olunub, təsirlik halda maddi məkan münasibəti bildirir. Buraya aşağıdakı hərəkət feillərini

¹ Seyidov Y. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, s.216-310.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

daxil etmək olar: *dolaşmaq, gəzmək, aşmaq, düşmək, getmək, gəlmək, çıxmaq, enmək* və s.»¹ Göstərilən mənbədə nümunə kimi verilmiş hərəkət feillərinin çox hissəsi üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri ifadə edir və bu zaman onlar obyekt funksiyası daşıyan müəyyən bir məkanda üfüqi hərəkət məzmununu bildirməklə hərəkətin həmin məkan daxilində icra edildiyini ifadə edir. Belə hallarda həmin feillərin ümumi semantikasi təsirsiz olsa da, hərəkətin müəyyən məkanda baş verdiyini bildirir. Məsələn, *şəhəri gəzmək, yolu getmək // gəlmək, küçələri dolaşmaq, yolu keçmək* və s.

Biz yatmış şəhərin *küçələrini dolaşdıq* (Anar).

Səhərdən axşama qədər *şəhəri gəzirdi* (Ə.Əylisli).

Bu işə həmin feillərin məzmununda semantik baxımdan potensial şəkildə təsirlik anlayışının da olduğunu göstərir. Bu səbəbdən «Bu növ birləşmələrin məzmununu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində icra edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Ona görə də bu birləşmələrin birinci tərəfi, bir qayda olaraq, ikinci tərəf üçün obyekt hesab edilir.»²

Deməli, digər semantik qruplara daxil olan əksər feillər kimi, üfüqi hərəkət feilləri də isimlərin ayrı-ayrı hallarında olan (əksər hallarda məkani və təsirlik hallarında) adlarla sintaktik və məna əlaqəsinə girərək müxtəlif semantikalı birləşmələrin yaranmasını şərtləndirir. Belə hallarda ifadə olunan mənaların yaranmasında ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərlə yanaşı, üfüqi hərəkət feillərinin də mənası əsas rol oynayır və onların

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.59.

² Seyidov Y. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, s.244.

birləşməsindən yaranan dil konstruksiyaları fərqli hərəkət mənasının yaranmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Üfüqi hərəkət feillərinin bir çoxu qoşmalı feili birləşmələrin yaranmasında da fəal şəkildə işlədilir. Qoşmaların iştirakı ilə formalaşan üfüqi hərəkət feili birləşmələrində ifadə olunan hərəkət mənası daha da konkretləşir, bu və ya digər üfüqi hərəkət haqqında daha geniş informasiyanı özündə əks etdirir. «Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə əlaqələrində də mühüm rol oynayır».¹ Doğrudan da, üfüqi hərəkət feilləri ilə adlar arasında sintaktik əlaqənin yaranmasında və müəyyən-ləşməsində qoşmalar mühüm əhəmiyyət daşması ilə seçilir. Lakin bu zaman tədqiqatçının o fikrinə də haqq qazandırmaq lazım gəlir ki, «Qoşmalar feili birləşmələrdə nə qədər ciddi əhəmiyyətə malik olsalar da, onlar birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətini azaltmır. Birləşmələrin mənə əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir».² Deməli, feillərlə adlar arasında işlənən qoşmalar həmin sintaktik konstruksiyaların mənalarına yeni semantik çalar əlavə edə bilir və üfüqi istiqamətdə icra olunan bu və ya digər hərəkətin müəyyən-ləş-dirilməsinə, yeni mənalar ifadə etməsinə imkan verir. Bu mənaların yaranmasında, təbii ki, qoşmaların ifadə etdiyi

¹ Seyidov Y. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, s.322.

² Yəni orada. s. 323.

məsafə, bənzətmə, istiqamət, son nöqtə və s. semantika məzmun aparıcı olmaqla üfüqi hərəkət feili birləşmələrinin ümumi məzmununda bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Ona görə də qoşmalarla və qoşmalar iştirak etməyən feili birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar arasında mənə fərqlərinin yaranması təbii hal hesab edilə bilər. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq Q.Kazımov haqlı olaraq yazır: «Qoşmaların iştirakı ilə yaranan feili birləşmələrlə eyni sözlərin qoşmasız birləşməsində mənə fərqi olur. Məsələn, *evə getmək - evə tərəf getmək, dağa baxmaq - dağa sarı baxmaq, söz danışmaq - söz haqda danışmaq, qapı düzəltmək - qapı üçün (açar) düzəltmək, maşın aparmaq - maşınla aparmaq və s.*»¹ Doğrudan da, müəllifin verdiyi dil nümunələrindəki *evə getmək* və *evə tərəf getmək*, *maşın aparmaq* və *maşınla aparmaq* üfüqi hərəkət feili birləşmələrinin və digər bu tipli birləşmələrin mənasındakı fərqi aydın şəkildə müşahidə etmək o qədər də çətin deyil. Çünki eyni sözlərin qoşmalı və qoşmalar olmadan birləşməsi nəticəsində yaranan feili sintaktik konstruksiyalarda ifadə olunan mənalar bir-birindən o dərəcədə fərqlənir ki, onların eyniləşdirilməsi və bu birləşmələrdə qoşmaların rolunun azaldılması mümkün deyildir. Ona görə də üfüqi hərəkət feilləri ilə adların birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik konstruksiyaların bu tipinin xüsusi olaraq fərqləndirilməsi məqsədəuyğun və elmi cəhətdən daha doğru hesab edilə bilər. Bu baxımdan üfüqi hərəkət feilləri ilə adların qoşmalarla birlikdə işlənən növlərin ifadə etdikləri mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *İlə* qoşması iştirak edən üfüqi hərəkət feili birləş-

¹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Aspoliqraf, 2000, s.59.

mələri həm də hərəkətin icra olunma vasitəsini, digər subyektin hərəkətin icrası zamanı iştirakını, hərəkətin icra olduğu məkanı və s. ifadə edir. *Əli bazara maşınla getdi; O gəzməyə yoldaşı ilə getdi; Məmməd dostları ilə səyahətə çıxdı. Əli düz yol ilə qaçırdı* və s. Bu cür birləşmələrdə üfüqi hərəkət feilləri adlıq halda olan adlarla birləşir.

2. *Kimi, tək (təki)* qoşmalarının iştirak etdiyi üfüqi hərəkət feili birləşmələri bənzətmə, bəzi məkan mənalı sözlərlə işləndikdə isə hərəkətin baş verdiyi zamanın sonunu ifadə edir. Məsələn, *Əli kimi // tək yerimək // yüyürmək // qaçmaq // gəlmək // getmək. Şəhərə kimi // getmək // qaçmaq // qovmaq // sürünmək // sürümək. Şəhərə kimi avaralanmaq // gəzmək // yüyürmək // hərəkət etmək* və s.

Bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, «Tərəflər arasında məna əlaqələri qoşmanın qoşulduğu sözün mənasından da asılıdır».¹

3. *Qədər, -can (-cən)* qoşmaları işlənən üfüqi hərəkət feilləri ilə adların birləşməsindən yarananlarda həm məkan və zaman baxımından hərəkətin davam məkanı və müddəti, həm də digər bir obyektə müqayisə öz əksini tapır: *Onun qədər qaçmaq // yerimək // yüyürmək // sürünmək; şəhərə və ya kəndə qədər qaçmaq // yüyürmək // getmək // gəlmək // aparmaq. Şəhərəcən // kəndəcən getmək // gəlmək // yüyürmək* və s.

Bu qoşmalar ismin yönlük halında işlənən sözlərə qoşulur, məkan və zaman ölçüsü ifadə etməklə sintaktik birləşmə yaradır.

¹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Aspoliqraf, 2000, s.60.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

4. İsmi yönlük halında olan sözlərə qoşularaq üfüqi hərəkət feilləri ilə adların arasında işlənən sinonim səciyyəli *tərəf*, *doğru*, *sarı* qoşmalarının iştirakı ilə yaranan üfüqi hərəkət feili birləşmələri hərəkətin bilavasitə icra istiqamətini ifadə edir. Bu tipli birləşmələr qoşmalarız işləndikdə hərəkətin son məntəqəsini ifadə etdiyi halda, qoşmaların iştirak etdiyi birləşmələrdə hərəkətin son məkanı deyil, yalnız bu və ya digər obyektə tərəf istiqamətlənməsini bildirir. Məsələn, *Kəndə tərəf // sarı // doğru getmək // gəlmək // qaçmaq // yüyürmək // qovmaq // sürünmək // və s.*

5. *Görə*, *üçün* qoşmaları üfüqi hərəkət feilləri ilə adlar arasında işlənərək üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkəti ifadə etməklə yanaşı, həm də həmin hərəkətin icra olunma səbəbini və məqsədini bildirir: *xəstəliyə görə səyahətə çıxmamaq, sənin üçün gəlmək, qaranlığa görə qayıtmaq, onun üçün gətirmək // aparmaq və s.*

6. *Qarşı* qoşması üfüqi hərəkət feili birləşmələrində birinci tərəflər bir sıra məna çalarlıqlarına malik olan obyektə, hərəkətin müsbət və ya mənfi mənada yönəldiyi, istiqamətləndiyi obyektə ifadə etməklə, hərəkətin bilavasitə həmin obyektə qarşı olduğunu bildirir. Məsələn, *axına qarşı üzmək, düşməyə qarşı hücumə keçmək, küləyə qarşı hərəkət etmək və s.*

7. Üfüqi hərəkət feili birləşmələrində komponentlər arasında işlənən *qabaq*, *əvvəl*, *sonra* qoşmaları daha çox hallarda birinci tərəfin mənasına uyğun olaraq zaman anlayışı ifadə edir. Bu zaman qabaq və əvvəl zaman baxımından hərəkətin hər hansı obyektə münasibətdə əvvəl baş verdiyini, sonra qoşması isə, əksinə həmin obyektə müqayisədə sonra baş verdiyini bildirir. Bu

qoşmaların işləndiyi birləşmələrin birinci tərəfi əksər hallarda ismin çıxışlıq halında olur və hərəkətin icra vaxtı çıxışlıq halda işlənən sözlə müqayisədə meydana çıxır. Məsələn, *səndən, əvvəl // qabaq // getmək // qayıtmaq // gətirmək // aparmaq // irəliləmək // uzaqlaşmaq // yaxınlaşmaq // və s.*

Və yaxud: *Səndən sonra yola düşmək // gəlmək // getmək // qayıtmaq // gətirmək // aparmaq // uzaqlaşmaq // yaxınlaşmaq və s.*

Üfüqi hərəkət feillərinin ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərlə birlikdə qoşmalarsız və ayrı-ayrı qoşmalarla birlikdə işlənməsi nəticəsində yaranan feili birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar, bu zaman müxtəlif qrammatik kateqorial əlamətlərin iştirakı, onların rəngarəng struktur xüsusiyyətləri və s. spesifik cəhətlər bir daha sübut edir ki, bütün feillərdə olduğu kimi, üfüqi hərəkət feilləri də rəngarəng leksik-semantik səciyyəyə malik olduqları kimi, həm də çox müxtəlif sintaktik konstruksiyalar yaratması baxımından diqqəti cəlb edir və bu xüsusiyyətinə görə də dildə öz funksional fəallığı ilə seçilir. Məhz bu xüsusiyyətlərin kompleks şəkildə, tipoloji baxımdan müxtəlif dil sisteminə daxil olan ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında tipoloji müqayisə yolu ilə araşdırılıb təhlil edilməsi maraqlı və əhəmiyyətli dilçilik problemlərindən hesab edilir.

Yuxarıda müqayisə olunan hər iki dil faktlarında bu baxımdan ortaq olan cəhətlərlə (oxşarlıqlarla) yanaşı, hər bir dilin spesifikasına uyğun olaraq özünü göstərən fərqli cəhətlər və onların müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması da maraqlı doğuran məsələlərdən hesab edilə bilər. Məhz bütün bunlar da araşdırmağa çalışdığımız üfüqi hərəkət

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

feillərinin və bütövlükdə feillərin daha geniş əhatəli şəkildə öyrənilməsinə yaxından kömək edə bilər.

NƏTİCƏ

Müqayisə olunan dillərdə üfüqi hərəkət feillərinin semantik-qrammatik baxımdan tipoloji-müqayisə yolu ilə araşdırılması sübut edir ki, hər iki dil feillərlə zəngin olduğundan həmin feillərə xas olan, onları digər söz qruplarından fərqləndirən bir sıra cəhətlər də mövcuddur. Bu səbəbdən də feillərin semantik qruplarından birini təşkil edən üfüqi hərəkət məzmunlu feillərin semantik və qrammatik baxımdan tədqiqi, onların həm nəzəri, həm də, tətbiqi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Müqayisəli araşdırmalardan bəlli olur ki, feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqında aparılan əksər tədqiqat işlərində hərəkət feilləri ayrıca bir qrup kimi müəyyənləşdirilmiş, hərəkət feillərinin feil sistemində xüsusi rolu olduğu göstərilmişdir. Lakin bir cəhət unudulmuşdur ki, hərəkət anlayışı bilavasitə feil kateqoriyası ilə sıx bağlıdır və feillərin xeyli hissəsi potensial şəkildə özündə dinamik hərəkət məzmunu ehtiva edir. İngilis və Azərbaycan dillərində əşya və predmetlərin müəyyən məkan daxilində yerdəyişməsinə ifadə edən hərəkət feilləri hərəkətin icra istiqaməti baxımından üfüqi və şaquli hərəkət feillərinə bölünür. Üfüqi hərəkət feilləri üfüqi istiqamətdə irəliyə və ya əks istiqamətə icra olunan hərəkət məzmunu daşıyır və əksər feillərə xas olan qrammatik-kateqorial xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri öz leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif növlərə ayrılır. Buraya üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkətlərin

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

vasitəli və vasitəsiz olaraq reallaşması, hərəkətin intensivliyi və sürəti baxımdan fərqlənməsi, hərəkətin icrası zamanı müəyyən obyektin və vasitənin zəruri olub-olmaması, hərəkətin icra olunma tərzi, irəliyə və ya geriye icra olunması və s. bildirən yarımqruplara daxil edilə bilər. Bu yarımqruplara daxil olan üfüqi hərəkət feilləri öz leksik-semantik mənası və funksionallığı ilə digər yarımqruplardan fərqlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət bildirən feillər struktur-qrammatik əlamətlərinə görə də fərqlənir. Azərbaycan dilində bu yarımqrupa daxil olan feillərin çox hissəsi təsirsiz olmaqla yanaşı xüsusi obyekt tələb etmir. Lakin əksər üfüqi hərəkət feillərinə spesifik şəkilçilər artırmaqla həmin feilləri təsirli feilə çevirmək mümkün olur. İngilis dilində isə təsirsiz feillərin təsirliyə çevrilməsi həmin dilin qrammatik qanunauyğunluqlarından asılı olaraq baş verir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin müxtəlif qrammatik mənalarının yaranmasında xüsusi sözlərdən istifadə olunur ki, bu da həmin dilin tipoloji quruluşu ilə bağlı olaraq özünü göstərir.

Müqayisə olunan hər iki dil materialının təhlili göstərir ki, digər feillər kimi, üfüqi hərəkət feillərinin də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növləri mövcuddur. Sadə üfüqi hərəkət feilləri hər iki dildə ilkin forma olmaqla öz azhecalılığı ilə seçilir və onların çox hissəsi təsirsiz feillər olur. Düzəltmə quruluşlu üfüqi hərəkət feilləri ayrı-ayrı ad məzmunlu sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Bu məqsədlə Azərbaycan dilində sadə feillərin də şəkilçi qəbul edərək üfüqi hərəkət feilləri yaratma imkanlarından istifadə edilir. Ona görə də

müqayisə olunan dillərdəki düzəltmə üfüqi hərəkət feillərini adlardan və feillərdən düzələn üfüqi hərəkət feilləri kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

İngilis və Azərbaycan dillərində, digər feillər kimi, üfüqi hərəkət feilləri də müxtəlif sözlərlə sintaktik əlaqəyə girərək rəngarəng strukturlu sintaktik konstruksiyalar yarada bilir. Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feilləri ismin məkani və təsirlik halında olan sözlərlə sintaktik əlaqəyə girə bilir və bu zaman sintaktik konstruksiyalarda müxtəlif morfoloji əlamətlər fəal şəkildə iştirak edir. İngilis dilində isə bu əlaqələndirmə funksiyasını əksər hallarda sözlər yerinə yetirir ki, bu da müqayisə olunan dillərin morfoloji quruluşu ilə əlaqədardır.

Beləliklə, qohum olmayan ingilis və Azərbaycan dillərindəki üfüqi hərəkət bildirən feillərin müqayisəli araşdırılması sübut edir ki, həmin növdən olan feillər sintaktik əlaqə zamanı həm semantika, həm də funksional baxımdan digər feil qruplarından tamamilə seçilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Maarif, 1985, 468 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 281 s.
3. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, ADPU nəşri, 1993, 88 s.
4. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
5. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 140 s.
6. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
7. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2005, 452 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
12. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (Morfologiya). Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 321 s.
13. Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, 160 s.
14. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları.

- Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 180 s.
 16. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, 124 s.
 17. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, APİ nəşri, 1959, 157 s.
 18. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
 19. Ələkbərov A. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər: Fil.elm.nam. ...dis. Bakı, 1951, 268 s.
 20. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı, APİ nəşri, 1986, 86 s.
 21. Əliyev V. Azərbaycan dilində feili bağlama. Bakı, APİ nəşri, 1989, 95 s.
 22. Həsənov H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1985, 316 s.
 23. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 308 s.
 24. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, 320 s.
 25. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998.
 26. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Aspoliqraf, 2000, 496 s.
 27. Quliyev C. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sifətlərin struktuk-morfoloji təhlili və tamformalaşma xüsusiyyətləri: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 2006, 22 s.
 28. Quliyev H. Müxtəlifsystemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001, 235 s.
 29. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif,

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

- 1985, 408 s.
30. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, Maarif, 1991, 112 s.
 31. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988.
 32. Məmmədov İ. Azərbaycan diinin semantikas. Bakı, 2006.
 33. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikas. Bakı, Maarif, 1990, 376 s.
 34. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, 320 s.
 35. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikas. Bakı, Maarif, 1996, 392 s.
 36. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis. I cild. Morfologiya. Bakı, ADU nəşri, 1959, 453 s.
 37. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, 510 s.
 38. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı, Elm, 1981, 444 s.
 39. Orucov Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı, Elm, 1976. 248 s.
 40. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, Nurlan, 2002, 475 s.
 41. Rəfibəyli G. İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər. Bakı, 2005, 144 s.
 42. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., Mircəfərova S. İngilis dilinin praktik qrammatikas. Bakı, Azərnəşr, 2001, 170 s.
 43. Rəhimzadə İ. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələrin morfoloji əlamətinə görə təsnifi // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1967, 48-64 s.
 44. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, Elm, 1965.

45. Rzayev S. Azərbaycan ədəbi dilində feilin semantik sistemi: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1970, 26 s.
46. Seyidov Y. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.
47. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, BDU nəşri, 2000, 403 s.
48. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 308 s.
49. Verdiyeva Z. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik. Bakı, API nəşri, 1988, 65 s.
50. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı, 1999, 102 s.
51. Vəliyeva N. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında). Bakı, 2001, 220 s.

İngilis dilində

52. Arnold I.V. The English Word, M.-L., 1966, 342 p.
53. A Practical English Grammar. Macmillan publishing Co., Inc., Sixth printing, 1977, 432 p.
54. Barabash T.A. A Comparative Study in Grammar, USA, 1997, 276 p.
55. Barber Ch. Linguistic change in present Day English, Edinburgh, 1964, 303 p.
56. Blokh. M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983, 383 p.
57. Burlakova V.V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase, M., Higher school publishing house, 1971, 287 p.
58. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge:

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Cambridge University Press, 2003.

59. Chatman S. The classification of English verbs by (not sentential) object types. In: Transformations and discourse analysis projects. L., 1961, 478 p.
60. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M., Prosvescheniye, 1979, 352 p.
61. Cobbett W.A Grammar of the English Language. Oxford, 1984, 149 p.
62. Curme G.O. A Grammar of the English Language, in three volumes, vol. II, Syntax, London, 1935, 178 p.
63. Drazdauskav A. An outline of English Syntax, M., 1977, 141 p.
64. Fleron S. A Course of Theoretical English Grammar, London, 2001, 306 p.
65. Fries Ch. The structure of English. London, 1963, New York, 1956, (photo copy).
66. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964, 548 p.
67. Gleason H. A. Jr. Linguistics and English Grammar, New York, 1965, 519 p.
68. Gordon E.M., Krylova I .P. A Grammar of Present Day English. M., Higher school publishing house. 1980, 335 p.
69. Greenbaum S. and Nelson G. An Introduction to English Grammar Second edition Peason Education limited, Edinburgh Gate, Harlow, Essex C.M., England, 2002, 407 p.
70. Harris Z.S. Structural Linguistics. University of Chicago Press, Chicago and London, 1969, 383 p.
71. Hill A.A. Introduction to linguistic structures. New York and Birmingham, 1958, (photo copy)

72. Ilyish B. The Structure of Modern English. Leningrad, Prosvescheniye, 1971, 366 p.
73. Iofik L.L., Chakhoyan L.P. Readings in the theory of English Grammar. Leningrad, Prosvescheniye, 1972, 224p.
74. Irtenyeva M. F., Barsova O.M., Blokh M.Y. Shapkin A.P. A Theoretical English Grammar. Moscow, 1969, 319 p.
75. Jespersen O. A Modern English Grammar on historical principles. p.II, vol.I, 1927, 359 p.
76. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O. N. A Grammar of the English Language, L., Prosvescheniye, 1967, 319 p.
77. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.Ī. A Course in English Grammar. Moscow, 1967, 298 p.
78. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986, 288 p.
79. Kovner R.L. English Grammar. Leningrad, 1973, 276 p.
80. Leech G., Svartvik S. A communicative Grammar of English. M., 1983, 304 p.
81. Levin B. English verb classes and alternations. A Preliminary investigation, Chicago, Chicago UP, 1993, 348 p.
82. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press, 1968, 519 p.
83. Lyons J. Linguistic Semantics: An introduction. Cambridge University Press, 1995, 377 p.
84. Nesfield J.C. English Grammar. Past and present. London, 1931 (photo copy)
85. Nesfield J.C. Outline of English Grammar . London, 1936, 141p. (photo copy)

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

86. Palmer H.E., Blandford F.G. A Grammar of spoken English. rev. R.Kingdon. Cambridge, 1969; New York, 1968, 307 p.
87. Pocheptsov G.G. Constructional analysis of sentence structure. Bucharest, 1967, 176 p.
88. Radford Andrew. Syntax. A Minimalist Introduction. London: Cambridge University press, 1999, 283 p.
89. Roberts R. English syntax. M., Visshaya Shkola, 1980, 216 p.
90. Rutherford W.E. Modern English. New York, 1968, 284p.
91. Schibsbye K. A modern English Grammar. Oxford University press, 1970, 476 p.
92. Scott F.S., Brockett C.S., Brown J.Y., Goddard P.K. English Grammar. Aucklend, 1968, 296 p.
93. Sledd J. A Short Introduction to English Grammar. Chicago, 1959, 198 p.
94. Strang B.M. Modern English Structure. London, Edward Arnold Ltd., 1962, 178 p.
95. Strang B.M. Modern English Structure. New York, 1965, 231 p.
96. Strang B.M. Modern English Syntax Structure. London, 1998, 227p.
97. Swan M. Practical English Usage. Second ed. Oxford, Oxford University press, 1980, 658 p.
98. Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical. Oxford, Clarendon press, pt.I, Introduction, 1897., 499 p.
99. Thomson A.J., Martinet A.A. A Practical English Grammar. Oxford University press, 1987, 383p.
100. Verdiyeva Z.N., Kerimzade I.A. The Systematic Dictionary of English verbs. Book 1, Baku, Elm, 1978, 178 p.

101. Verkovskaya I.P., Rastorgueva T.A. The English verb. M., 1987, 372 p.
102. West A.S. The Elements of English Grammar Cambridge, 1901, 297 p.
103. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Baku, 2004, 263 p.
104. Zandvoort R.M. A Handbook of English Grammar Briston, Longmans, 1962, 349 p.

Rus dilində

105. Алекперов А.К. Лексическая семантика простых глаголов в современном Азербайджанском языке. Баку, Элм, 1983, 158 с.
106. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., Высшая школа., 1973, 423 с.
107. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., Наука, 1979, 275 с.
108. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. М., 1975, 128 с.
109. Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка. М., 1984, 112 с.
110. Васильев Л.М. Принципы семантической идентификации глагольной лексики. Семантические классы русских глаголов. Свердловск, 1982, с.176-183.
111. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., Высшая школа., 1981, 184 с.
112. Вечер Н.Н. К исследованию лексико-семантической группы глаголов // Семантика языковых единиц. Л, 1975, с. 20-23.
113. Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке //

- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV, Лексика. - М., Изд-во АН СССР, 1962, - с.101-124.
114. Виноградов В.В. Русский язык. М., Высшая школа 1972, 784 с.
115. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Синтаксис. 1957, 515 с.
116. Дмитриев Н.К., Чистяков В.М., Бакеева Н.З. Семантика русских и татарских глаголов // Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе. М., 1952. с.162-242.
117. Жигadlo В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. М., 1956, 350 с.
118. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, 285 с.
119. Ильиш Б.А. Современный английский язык. Теоретический курс. М., 1948, 347 с.
120. Каграманова Г.В., Зейналова З.С. Семантико-синтаксическая валентность азербайджанского глагола «gətirmək» // Azərb. SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. Bakı, 1984, № 2, с.77-80.
121. Караулов Ю.Н. Словарь как компонент описания языков // Принципы описания языков мира. М., 1976, 302 с.
122. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л., 1965
123. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка. Л., 1973, 320 с.
124. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая

- грамматика английского языка. М., 1960, 557 с.
125. Кузнецова Э.В. Части речи и лексико-семантические группы слов. Вопросы языкознания. М., 1975, № 5, с.78-86.
126. Кулиев Г.К. Управление глаголов движения в азербайджанском и туркменском языка // Известия АН Азерб. ССР. Серия литературы, языка и искусства. Баку, 1967, №3-4, с.168-173.
127. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, Элм, 1998, 206 с.
128. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978, 388 с.
129. Мещанинов И.И. Глагол, Л., 1982, 272 с.
130. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). М., 1975, 360 с.
131. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М., 1984, с.228 .
132. Рзаев С.А. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1970, 26 с.
133. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962, 644 с.
134. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 232-294.
135. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, 268 с.
136. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Л., 1981, с.196-261.
137. Юлдашев А.А. Глаголы чувственного восприятия //

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.294-322.

138. Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. М., 1977, 274с.
139. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л., 1960, 194 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
<i>I FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİNİN TƏDQIQI TARIXI.....</i>	6
İngilis dilçiliyində feillərin leksik-semantik qruplara bölünməsi məsələsi.....	7
Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması.....	21
<i>II FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ÜFÜQİ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....</i>	39
İngilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	40
Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	55
<i>III FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ÜFÜQİ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN STRUKTUR-SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..</i>	98
İngilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin quruluşca növləri.....	100
Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feillərinin struktur tipləri.....	116
İngilis dilində üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik xüsusiyyətləri.....	142
Azərbaycan dilində üfüqi hərəkət feillərinin sintaktik xüsusiyyətləri.....	159

İngilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri

NƏTİCƏ	172
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	175

Aytən Elşad qızı Allahverdiyeva

**İngilis və Azərbaycan dillərində
üfüqi hərəkət feilləri**

Bakı - 2015

Həcmi: **11,75 ç.v.**
Formatı: **60x84 16/1**
Tiraj: **300**

Kitab “AFpoliqrAF” mətbəəsində çap edilmişdir